

OORLOGSHERINNERINGEN

van

ALBERT J. KINGMA

6-12-1893 – 23-1-1969

Hoofd der School met den Bijbel te Marrum

van 1936 tot en met 1958

Deel 1

Historisch overzicht van de wederwaardigheden van de School met den Bijbel te Marrum, gedurende de oorlogsjaren 1940-1945.

Deel 2

Persoonlijk verslag van gevangenis- en kampervaringen gedurende 3 maanden in de periode voorjaar/zomer van 1943.

Appendix

2 foto's

Deel I

Historisch overzicht van de wederwaardigheden van de School met den Bijbel te Marrum, gedurende de oorlogsjaren 1940-1945.

Naar aanleiding van een circulaire, ontvangen in Februari waarbij de regering een overzicht vroeg van het wedervaren van de school (en wel betreffende a. de gebouwen, b. het personeel, c. de leerlingen en d. het onderwijs) gedurende de oorlogsjaren, dacht het mij goed, het daarop gegeven antwoord enigszins uit te werken tot een historisch overzicht, teneinde dit in het archief van den secretarie te deponeren en daardoor de plaatshebbende gebeurtenissen voor het nageslacht te bewaren.

Toen de Duitsers in den nacht van 10 mei 1940 (de Vrijdag voor Pinksteren) onze grenzen overschreden en hun vliegtuigen in de vroege morgen ons vliegvelden en andere strategische punten bombardeerden, heerste ook in Marrum, evenals overal elders, grote verslagenheid. De marktbezoekers in Leeuwarden vluchtten ijlings naar huis, vooral toen vijandelijke vliegmachines marktterrein, station en omgeving mitrilleerden. Groot was de zorg over onze gemobiliseerde dorpsgenoten, waarbij tal van oud-leerlingen onzer school, vaders en broers der leerlingen en ook één bestuurslid (P. Akkerman) waren. (P.S. Onze persoonlijke zorg betrof natuurlijk onze oudste zoon. Taco was nl. als militair gelegerd bij Bergen aan Zee. Hij kwam gelukkig ongedeerd terug).

Zondag 12 mei bereikte de vijand Leeuwarden, ging een deel van de stationsgebouwen in vlammen op en kort daarop daverden de eerste motoren met zijspannen, waarop Duitse militairen, door Marrum. Maandag en Dinsdag klonk aanhoudend het gedreun van 't geschut bij Kornwerderzand, waar de Duitsers tevergeefs probeerden de Afsluitdijk (hun "Dodendam") te forceren. Daarop volgde het vertrek van de Koninklijke familie en de capitulatie op 15 Mei, na het beruchte bombardement van Rotterdam. Doffe moedeloosheid beheerste de meeste mensen. Een enkele lichtstraal vormde de terugkeer der militairen, door Hitler in vrijheid gesteld uit politieke overwegingen. Geen enkele dorpsgenoot was gesneuveld. Eén oud-leerling der school (J. Houwer) was in de strijd met Duitse parachutisten in het Westland, vrij ernstig gewond, maar herstelde gelukkig. Hij werd later nog benoemd tot "kwekeling met akte" aan onze school, maar overleed enkele jaren daarna.

Het onderwijs kon aanvankelijk ongestoord doorgaan. Geen der leerkrachten was dienstplichtig Vordering van het gebouw, vernieling enz. bleven ons gespaard; Marrum lag niet in de militaire zone. Eerst tegen het einde van den oorlog kwamen we met het schoolgebouw in moeite. Het was toen burgemeester Werkhoven

(sympathiseerde met de N.S.B., benoemd in plaats van burgemeester Esselinck, die gearresteerd werd wegens weigering mede te werken aan de verplichte tewerkstelling voor de Duitse weermacht en die bevrijd werd uit de gevangenis bij de beroemde “kraak” in Febr. '45 door de ondergrondse strijdkrachten) de school vorderde. Het schoolgebouw werd ingericht als nood-hospitaal voor de stroom van Arnhemse evacués (Dec. '44). Tientallen patiënten (vooral schurftlijders) werden behandeld, honderdtallen ontluisd. De evacuatie-commissie (een aantal dorpsgenoten) benoemde één der evacués, een Rode Kruis-broeder, zekere Willemse (een zeer bekwaam verpleger, maar overigens een geheimzinnige figuur, tot leider van dit nood-hospitaal. Het lokaal van klas 1 werd ingericht voor schurft-patiënten, het lokaal van het hoofd der school voor vrouwen, het daarachter liggende voor mannen en kinderen, terwijl het achterste lokaal diende voor voorlopig onderzoek en ontluizing. Een staf van meisjes bood belangeloos hulp, waarbij Tine Botma optrad als hoofd van de administratie en B. (Baukje) Kingma als hoofd van de huishouding.

Een aantal jongemannen vervulde bij beurten wachtdienst. Deze toestand bleef bestaan tot einde Februari '45. Het onderwijs werd zo goed en zo kwaad dat ging, gedurende dien tijd gegeven in één der lokalen bij de Geref. Kerk. Dit onderwijs bestond uit den aard der zaak grotendeels in 't opgeven en corrigeren van huiswerk. Toen het onderwijs weer in de school kon worden gegeven, werd het aantal leerlingen met ruim 30 evacué-tjes vermeerderd, waaronder zeer veel Rooms-Katholieke kinderen. Zij volgden het ganse onderwijs, maar verzuimden veel wegens het bijwonen van missen (in de dorpskerk – bovenzaal) en de R.K.-feestdagen. Dat het schoolgebouw van de metamorphose enige schade ondervond, ligt voor de hand. Het bestuur liet direct de schade herstellen en bracht de kosten de gemeente in rekening. Bij een in Nov.'44 gehouden razzia werd ook het schoolgebouw doorzocht, waarbij echter niets verdachts werd gevonden. Dit wat betreft de gebouwen.

Wat de belevenissen van de leerkrachten betreft, zij het volgende vermeld. Van het toenmalige personeel (hoofd A. Kingma, onderwijzers H. Boersma en Y. Jongbloed, onderwijzeres Mej. H. Nauta) werden in den nacht van 30 April op 1 Mei 1943 de heren Boersma en Jongbloed (met nog een tiental dorpsgenoten, o.a. de latere illegale werker Frans van Dijk) uit hun bed gelicht en in huis van bewaring te Leeuwarden opgesloten. Wat was de reden? In het voorjaar van 1943 was het keerpunt in de oorlog gekomen. Het zesde Duitse leger, dat Nederland had overrompeld, was ondergegaan bij Stalingrad. Montgomery had het Duits-Italiaanse leger op de Egyptische grens bij El-Alamein verslagen en de Afrikaanse Noordkust schoongeveegd tot Tunis toe. De sprong naar Sicilië en Italië, dus het binnendringen in de vesting Europa, stond voor de deur. Hitler's legerscharen waren niet onoverwinnelijk gebleken Dit gaf aanleiding tot strenger optreden van Duitse zijde.

Het was Hitler en zijn satellieten gebleken, dat hun vogelaarsgefluit faalde en het Nederlandse volk in zijn brede lagen zich niet liet bekeren tot de nationaal-socialistische beginstelen. Daarom wierp nu de wolf de schaapsklederen af. Eén van de thans volgende maatregelen was het bevel, dat de beroepsofficieren zich moesten melden. Zo het heette, was dit alleen om administratieve redenen. Zij, die aan het bevel gehoor gaven, werden echter gevangengenomen en naar Duitse gevangenkampen overgebracht. Daarop volgde een tweede bevel: alle militairen moesten zich opnieuw in krijgsgevangenschap begeven.

Dit bevel verwekte in het ganse land een geweldige reactie, een reactie die zich demonstreerde in een algemene werkstaking, een staking, die, zoals later bleek, onvoldoende was georganiseerd. Zo deden b.v. de spoorwegen niet mee. De Friezen, consequent als ze zijn, voerden deze staking algemeen door. Ook in Marrum was dit het geval. Alle landarbeid werd stilgelegd. Een enkele, die op eigen land doorwerkte, werd door de anderen tot meedoen gedwongen. Het vervoer van melk naar de fabrieken werd stilgelegd. Melkauto's werden tegengehouden, de melkbussen bij tientallen geledigd. De boeren werden gedwongen hun melk thuis te houden. Particulieren haalden hun melk bij emmers vol af en genoten van de overvloed. Bij de algemene verwarring lagen ook de meeste scholen stil. Onderwijs geven was niet wel mogelijk. Overall demonstreerden op straat groepen stakers, veel kinderen kwamen schreiende op school: vader, broer moest krijgsgevangen worden. Na overleg gepleegd te hebben met den voorzitter, de heer D. Stallinga, die zeer diplomatiek zeide: "Een staker vraagt niet, maar doet, zei ik tegen het personeel: "Wij scheiden ook maar uit". Dat was 's morgens ± 11 uur (30 april 1943). Dienzelfden middag werd de autobus uit richting Dokkum door een paar honderd stakers in Marrum aangehouden en gedwongen tot terugkeer. Ook werd sabotage gepleegd aan de spoorweg bij het station. Bij het aanhouden van de bus waren als toeschouwers ook aanwezig onze onderwijzers Boersma en Jongbloed. Kort na daarna kwamen Duitse militairen uit Holwerd (algemeen werd aangenomen, dat zij telefonisch waren gewaarschuwd door de N.S.B.-er X. of één van zijn huisgenoten) en vluchtte de saamgegroefte menigte. In de daaropvolgende nacht had de arrestatie plaats van een 10-tal dorpsgenoten, waaronder Boersma en Jongbloed. De gevangengenomen Marrumers werden door de S.D. ondervraagd naar de daders van de vorenvermelde aanhouding en sabotage. De Duitse autoriteiten werden daaromtrent echter niets van hen gewaar. Daarop werden ze na een week (8 Mei) weer in vrijheid gesteld.

Bij het verhoor van de 2 onderwijzers was gebleken, dat de school stillag. Op de hun gestelde vraag, wie daartoe het bevel had gegeven, antwoordden zij: "Het hoofd der school". De gevolgen van dit antwoord, (een ander antwoord kon trouwens moeilijk gegeven worden) bleken later.

Zaterdag 1 Mei, toen er dus in het dorp algemene ontsteltenis heerste wegens de genoemde arrestatie's, kwam Ds. Van Harmelen, mijn overbuur, ('t was 's morgens ± 10 uur), bleek van emotie de weg oversteken en zei: "Mijn buurman X. (de N.S.B.-er) waarschuwt me, dat de S.D. van Leeuwarden hier op komst is om mij en u te arresteren. Ik ga even door naar P. Prins (op de Mieden). Ga je mee?" Ik antwoordde: "Ja, dat zal wel 't beste wezen." (Om de spanning van die dagen, te illustreren, deel ik mede, dat ik gedurende deze dagen steeds een polsstok in de sloot achter de woning had klaarstaan, om ingeval er vóór mijn woning een Duitse auto mocht stoppen, te proberen achter, over de pólle van boer Poelstra, waar struiken het uitzicht belemmerden, te ontvluchten).

Na mijn huisgenoten gegroet te hebben, fietste ik weg, met opzet de achterweg, waar veel volk samengroefte, vermijdende. Op de Mieddijk kwam de dominee mij al gauw inhalen. Bij Prins gekomen (een zeer bekend onderduikadres in die jaren) zei ik: "Ik ga maar een eindje verderop", zo den dominee in de waan brengende, dat ik me naar de volgende boerderij van Attema wilde begeven. "'t Is misschien ook beter, dat we niet beide hier zitten", was zijn antwoord. Ik handelde zo, omdat ik begreep, dat het verblijf bij Prins spoedig in het dorp publiek geheim zou zijn, wat naderhand ook al zo bleek te zijn.

Ik fietste daarna via de Wirdsterterp naar Wanswerd en wist even buiten Wanswerd ongezien bij P. de Jong in de schuur te komen, waar men mij gastvrij ontving. De zoon Menne, oud-landbouwcursist van mij, ging op mijn verzoek 's middags naar Marrum op verkenning uit. Hij kwam terug met het bericht dat geen S.D. was verschenen. Wat "vriend" X. met zijn waarschuwing voor heeft gehad, is altijd raadselachtig gebleven. Na des Zondagsavonds in de schemer naar mijn familie in Wanswerd a/d Streek te zijn gefietst, keerde ik 's Maandags weer naar Marrum terug. De eerstkomende nachten sliep ik niet thuis, maar bij buurman R. van Dijk. Er gebeurde echter niets.

In de loop van die week begon de school weer en toen 's Zaterdags de beide onderwijzers weer in vrijheid gesteld werden, kon de daaropvolgende Maandag de school weer zijn normale gang gaan. Ds. Van Harmelen is na enkele dagen langs omwegen naar Leeuwarden, en van daar naar Winterswijk gereisd, waar hij de daaropvolgende Zondag moest preken en keerde na 2 weken weer in Marrum terug.

Dinsdag 11 mei. De morgenschooltijd was juist afgelopen. (Omdat ik 't laatste uur in klas 2 en 3 les gaf, ter vervanging van Jongbloed, die Frysk gaf in 6 en 7, kon ik de auto niet zien stoppen en was er geen kans om me uit de voeten te maken). Daar stopte een auto voor de school, waaruit kwam de beruchte S.D.-er Lammers, die met Sleiffer het afschrikwekkende Leeuwarder tweetal uitmaakte, dat in die dagen de Duitsers zoveel hand- en spandiensten bewees, waarom ze in de gehele provincie gevreesd en gehaat waren. Hij maakte zich bekend en zei: "U moet "even" mee naar Leeuwarden". Mijn verzoek eerst mijn vrouw te mogen begroeten, werd

toegestaan. (Mijn vrouw lag ziek te bed). De auto reeds eerst naar Ferwerd, waar Lammers enigen tijd in het gemeentehuis vertoefde. Daarna reden wij over Marrum terug naar Leeuwarden, waar hij mij afleverde bij het Huis van Bewaring. In cel 12 werd ik opgesloten. De volgende dag werd ik door een agent gebracht naar het in die dagen beruchte Oud-Burger-Weeshuis voor een verhoor. Dit verhoor werd afgenomen door bovengenoemde Lammers. Behalve hij was niemand aanwezig. Wel stond de deur naar het aangrenzende vertrek open en had ik sterk de indruk dat zich daar één of meerdere luisteraars bevonden. Na de gebruikelijke vragen omtrent godsdienst, politieke richting etc. beschuldigde hij mij te zijn “Leider van de schoolstaking”. Hij dreigde zelfs met de doodstraf, zoals dat het geval was geweest met een collega. (Hij bedoelde hiermede het hoofd van een openbare school te Gorredijk, die gefusilleerd was. Deze was communist en had de arbeiders tot staking aangezet). Al spoedig stapte hij echter van dit onderwerp af en ging vissen naar de geheime leiding, die achter de algemene werkstaking zat. Toen ik zeide, daarvan niets af te weten, vroeg hij: “Hoe verklaart u dan dat plotseling overal uitbreken van de staking?” Ik antwoordde: “Als een spontane reactie van de Nederlandse volksziel op het besluit aangaande krijgsgevangenen.” Hij geloofde dat niet en hield vast aan een geheime leiding, ook toen ik opmerkte dat die leiding toch niet zo stom zou zijn bevel te geven tot sabotage op het niet eens meer in gebruik zijnde spoorlijntje bij Marrum en de grote lijnen naar Duitsland, waarlangs eventuele krijgsgevangenen zouden moeten vervoerd worden, ongemoeid te laten. Eindelijk kwam de aap uit de mouw. Hij vermoedde in elk dorp een vertakking van die leiding en in Marrum zou dat wezen de Geref. prediker. “Wat moest die dominee Van H. die morgen bij u in de school? Ik weet, dat hij bij u in de school is geweest”. Mijn antwoord was: “Och, de dominee komt als vriend wel vaker met een boodschapje onder schooltijd”.

“En waarom moest hij den volgende morgen onderduiken? Want dat weet ik ook!” (Had de goede buurman X. als verklikker gespeeld?) Ik zei: "Als ergens relletjes plaats grijpen, worden er vaak dorpsnotabelen als gijzelaar gearresteerd, misschien vreesde hij daar ook voor. Daarop verkondigde hij de leugen: “Neen, als wij gijzelaars nemen, dan zijn dat alleen mannen, die met den zaak in kwestie in verband staan”. Het slot was: “Het spijt mij, dat ik u heb. ‘k Had hier veel liever jullie dominee, maar ik heb onvoldoende bewijzen tegen hem. Maar als ik hem kon krijgen, ging hij rechtstreeks naar een kamp, niet in Holland, maar in Duitsland, en dan kwam hij ook niet terug!”.

Als ik hem had verteld, dat “die dominee” tegen mij had gezegd: “School sluiten, sympathie met de bevolking betuigen, net als de andere scholen doen”, als ik hem had verteld, dat dominee had geadviseerd “De boeren moeten de koolzaadakkers omploegen”, en dat dezelfde dominee in Ferwerd had geroepen: “In naam der Koningin, staken!”, dan waren dat zeker voldoende bewijzen geacht. Van mij werd hij echter van dit alles niets gewaar en hoewel ik de eerste dagen nog in zorg

verkeerde of ook niet nog Ds. Van Harmelen zou worden gearresteerd, gebeurde dit niet en mocht Marrum haar Geref. predikant behouden. (Zie toneelstukje van Watze Cuperus).

Mijn verblijf in het Huis van Bewaring duurde 4 weken. Die eenzame opsluiting (de gevangenen waren toen nog niet zo overbevolkt als later, toen meerdere personen in een cel moesten huizen) en dat gedurende den ganse schone Meimaand, was een grote beproeving. De enige afwisseling bestond uit het dagelijks luchten, lezen, en..... een jonge torenvalk, die dagelijks op de dakgoot van de aangrenzende strafgevangenis door de oude vogels gevoerd werd, wat ik door een bovenraampje juist kon waarnemen. De bewakers waren zonder uitzondering zeer sympathiek. Meer dan één kwam 's avonds, bij de laatste ronde, enigen tijd praten. Ook brachten ze dikwijls boodschappen over van en aan mijn kinderen, die bij de poort kwamen informeren. Bezoek mocht ik niet ontvangen.

Na 4 weken deelde één van de bewakers me mede, dat ik den volgenden morgen naar het beruchte kamp in Vught zou worden vervoerd. Den volgenden morgen werden we met z'n vijftien in groepjes per boevenauto naar het station gebracht. De anderen waren, behalve 2 mannen uit Sexbierum en 1 uit Murmerwoude, meest boeren uit Knijpe. Ze waren allen "stakers", d.w.z. ze hadden geweigerd melk af te leveren, melkauto's gekeerd, bussen geledigd, enz. Hoewel het vooruitzicht niet gunstig was, voelde ik de reis en de kennismaking met deze lotgenoten als een grote verademing. Ons transport werd begeleid door een aantal marechaussee's. Ook ging de beruchte Sleiffer mee. Hij verklaarde zoveel van 't kamp van Vucht te hebben gehoord, dat hij die zaak eens van naderbij wilde bekijken. Dit verachtelijk individu deed heel vriendelijk. Hij bood zelfs op het station te Meppel aan een kop koffie te gebruiken op zijn kosten, waarvan ook enkelen gebruik maakten.

's Middags ± 2 uur arriveerden we te Vucht. Van het station marcheerden we naar het kamp, ± 3 kwartier lopen. Naast me liep een majoor van de marechaussee, die verklaarde niets van de Duitsers te moeten hebben. Hij werd echter tot dit werk gedwongen. Eerst later kregen de meesten van de politie meer courage en weigerden en doken onder. Via de ontspanning "De IJzeren Man", prachtig gelegen aan de schone Noord-Brabantse vennen, arriveerden we bij het kamp. De marechaussee's geleidden ons tot aan de massieve poort, waar we aanstonds door een officier met scheldwoorden werden ontvangen, omdat we onze hoeden nog op 't hoofd droegen. Aan de binnenzijde van de poort werden we terzijds opgesteld. Onze geleiders groetten ons ten afscheid met armzwaai: "Goeie, jongens! 't Beste" hoor!". Dat zag de kampcommandant, die juist uit één der vertrekken naast de poort tevoorschijn kwam. Hij stortte een uitgezochte serie scheldwoorden over de hoofden der arme agenten uit. "Zwijnskoppen" voor en na. Als zij zo amicaal met die "häftlingen" waren, konden ze ook aan de binnenkant van het prikkeldraad

komen, enz. “Kameraad Sleiffer” kreeg dit mede als welkom te verwerken, wat ons allen zeer amuseerde. Of hij iets van ’t kamp te zien is gekomen, is ons niet bekend geworden.

Na een lange tijd in de brandende zon te hebben gestaan, werden we naar een naast de poort liggend administratiegebouw gebracht, waar onze namen werden geregistreerd, alle bezittingen ons werden afgenomen en eveneens geregistreerd. In een kleedzaal werden alle kleren ons afgenomen en vervangen door kampkleding. Mij werd een dun katoenen hemdje toegeworpen, dat tot het middel reikte en op de rug een grote scheur vertoonde, een dito broekje, model zwembroekje, een katoenen jas en broek van de gestreepte stof waaruit al de kampkleding bestond. De broek reikte tot halverwege de kuiten. Toen nog een paar klompsokken, veel te groot en eindelijk klompen, eveneens te groot. Een en ander ging gepaard met scheldwoorden en aanhouden geschreeuw van: “Tempo, tempo!”. Van al mijn hebben en houden had men mij alleen mijn bretels, mijn vulpen en zakkam laten houden. En dat, terwijl de briefjes naar huis alleen met potlood (dat niemand eerst had) moesten worden geschreven en een zakkam totaal overbodig was, omdat we enigen tijd later volkomen gemillimeterd werden.

Ondanks het tragische van de historie, konden we het lachen niet laten, toen we elkaar, aldus van gedaante verwisseld, weer zagen. Na dit alles werden we over een zeer groot rechthoekig plein, dat we al gauw leerden kennen als het appel-terrein, naar één der barakkenafdelingen gebracht, natuurlijk door prikkeldraad omgeven. Barak 19B werd ons als woonplaats aangewezen. Onze eerste taak was een driehoekig rood katoenen lapje op de mouw van de jas te naaien. Dit was het kenteken van “politieke gevangenen”. Ook moest elk zijn nummer van de registratie op zijn jas naaien. Mijn no. was 124. De nummers van mijn maten liepen in de 4 à 5000. Dat van mij bleek te zijn een oud nummer van een ex-gevangene uit het kamp van Amersfoort (dus één van de eerste gevangenen) naar Vucht overgebracht! Vandaar dat ik voor velen van m’n mede-gevangenen dikwijls voor een extra zware jongen werd aangezien. ’s Avonds 7 uur kwamen de barakbewoners na volbrachten dagtaak van het -terrein aangemarcheerd en maakten we kennis met hen en werden we tevens ingewijd in de geheimenissen van het kampleven. Aan het hoofd van elke barak stond een “blokoudste”. Die van barak 19 was een Keulse communist, die al een jaar gevangen zat. Onder hem stonden 2 voormannen, één voor 19A, één voor 19B. Die van 19B was Roel, een Amsterdamse communist, als sinds het uitbreken van den oorlog gevangen, eerst in Amersfoort, later hier. Hij had weer een helper, Hans, een Rotterdammer, eveneens communist, nog de meest sympathieke van het stel.

Het vorenstaande werd door mij opschrift gesteld in 1947. Onderhand zijn 15 jaar verlopen en ben ik sinds 1 januari 1959 gepensioneerd en in Leeuwarden woonachtig. Dezer dagen in mijn schrijfbureau snuffelend, kwam mij dit epistel in handen. 't Lijkt me goed, dit verhaal thans af te maken, hoewel er in de loop van bijna 20 jaren, heel wat herinneringen zijn vervaagd. Er is nl. in 1951 bij gelegenheid van het 50-jarig jubileum van de school te Marrum een historisch overzicht gemaakt. Dit geschiedde over de jaren 1901-1936 door mijn voorganger te Marrum, de heer P. Beukenkamp, die gepensioneerd en in Bergum woonachtig was. Zelf leverde ik een overzicht van de jaren 1936-1951, waarin, zoals voor de hand ligt, ook de voor de school van belang zijnde gebeurtenissen uit de oorlogsjaren zijn gememoreerd. Dit overzicht kreeg een plaats in het archief van de School met de Bijbel te Marrum. Zodoende zal het hierna volgende meer zijn een opschrijven van persoonlijke herinneringen, waartoe trouwens het verhaal op de voorgaande bladzijden ook reeds was uitgedijd.

Deel 2

Aan "blokoudste" ("kapo") en "voormannen" was de zorg voor handhaving van orde en tucht in de barak opgedragen. Het systeem zat geraffineerd en grondig Duits in elkaar. De communisten, de grootste vijand van de nazi's, werden voor de goede orde verantwoordelijk gesteld. No. 1, de blokoudste, een Duitse communist en beroepsmisdadiger en onder hem de 2 Hollandse partijgenoten als voormannen. Gebeurde er iets, dan kregen zij de kous op de kop. 't Ligt voor de hand, dat zij die verantwoordelijkheid probeerden af te wentelen op hun mede-gevangenen en uiterst streng optraden, om zelf vrij te lopen. Zo was b.v. onder de maaltijd spreken verboden. Natuurlijk werd hier en daar wel eens zachtjes gepraat. Dan mocht er eens een keer gewaarschuwd worden: "Koppen dicht", maar bij herhaling kwam al heel gauw de straf: de blokoudste of de voorman wierp een emmer water in de richting van de overtreder(s). Dat daarbij dikwijls onschuldigen werden getroffen, daar werd niet op gelet. Eens maakte ik het mee, dat niet alleen de inhoud, maar ook de emmer mee gekeild werd. De getroffene was niet alleen tot op de huid nat, maar bovendien zeer bloedig aan zijn hoofd verwond. Van verbinden was geen sprake. Doornat en terwijl het bloed langs zijn gezicht liep, moest hij mee naar het appèl en het werk. 's Avonds 9 uur was het tijd van slapen, behalve voor de voormannen. De zon stond dan nog hoog aan de hemel (we hadden "Duitse tijd"), maar evengoed was 't: "Koppen dicht". In de slaapafdeling stonden de kribben drie hoog. Ik sliep op de bovenste rij. 's Morgens moest elk zijn slaapstee, netjes opgemaakt, achterlaten. 5 uur 's morgens opstaan. Ontbijten en dan appèl. Dat herhaaldelijke appèl (drie keer 's daags, 's morgens, 's middags en 's avonds) was een beproeving. Er waren toen 4 à 5000 kampbewoners die zich 3 keer moesten melden. Elk blokhoofd berichtte dan aan de staf van 't kamp, die op het midden van het grote appèlterrein aan het tafeltje zat, dat zijn barak present was. Dat melden

gebeurde weer op echt Duitse wijze en maakte op ons een wat potsierlijke indruk. Zo'n blokhoofd mocht niet gewoon naar het tafeltje van de superieuren lopen of marcheren, maar dat moest in een ijltempo geschieden. Draven naar het tafeltje, in de houding, hakken tegen elkaar, salueren, rapporteren, weer salueren, rechtsomkeert en vliegensvlug terugdraven naar zijn barakbevolking. Maar o wee, als er iets haperde en dat kwam nog al eens voor. Meest door één of ander abuis in de administratie (iemand, die in vrijheid was gesteld of naar elders overgeplaatst, of in het lazareth opgenomen en niet opgegeven was, een enkele maal door ontvluchting). Dan was Leiden in last en moest de ganse kampbevolking op appèl blijven staan, tot de zaak opgelost was. En dat duurde soms uren. Geen wonder, dat dan vaak enkelen van hun stokje vielen. Ze werden dan hardhandig weer op de been gezet en hingen vaak meer dan ze stonden in de armen van hun medelijdende burens.

De appèlplaats was ook "gerichtsplaats". Overtreders werden daar voor het front gestraft. Zo was er eens een jongkerel, een student, die bij het prikkeldraad, waardoor onze barakken gescheiden waren van die, waarin Joodse vrouwen zaten, gesnapt was, terwijl hij met een Joods meisje aan de andere kant van die versperring had gesproken. Dat was n.l. streng verboden. Hij werd aangebracht en voor het front geroepen. Na de gebruikelijke scheldkanonnade, werd hij veroordeeld tot 50 stokslagen. Dat vonnis werd uitgevoerd voor het front van de op appèl staande häftlingen. De schuldige werd dubbelgevouwen over een stoel, waarna hem met een gummistok 50 slagen op zijn zitvlak werden toegediend. En de "staf" zag toe of de beul wel hard genoeg sloeg. De meeste häftlingen, tenminste die in mijn omgeving, keken vóór zich op de grond. Het slachtoffer hield zich kranig, maar kon uit de aard der zaak de eerstkomende dagen nauwelijks staan en van zitten was geen sprake.

De voeding in het kamp was slecht, hoewel voorman Roel beweerde, dat Vucht een sanatorium was, vergeleken bij Amersfoort. 's Avonds grauw oorlogsbrood, waarvan men bewaren moest voor 's morgens. 's Middags werden grote gamellen aardappels de barak binnengedragen. Het waren donkerkleurige veenaardappels, de schil zat er nog om. Als men er in kneep, waren het net sponsen. Dan droop het vocht er uit. Elke moest zijn portie maar vlug zien te schillen. Het tragische was echter, dat niemand een zakmes bezat. Die waren alle in beslag genomen.

Nood maakt echter vindingrijk. De lepel werd bij het blad vastgepakt en de steel deed dienst als mes. Door die stelen aanhoudend aan de onderkant van de tafel of over de vloer te slijpen, probeerden we er aan één zijde een min of meer scherpe kant aan te maken en zo het schillen te vergemakkelijken. (Voor bidden en danken werd natuurlijk geen gelegenheid gegeven. Wie dat wilde moest het maar op eigen houtje doen). Ook het middagmaal moest al weer in tempo worden genuttigd, om kort daarna weer klaar te staan voor het middag-appèl. Soms kwam via het Rode

Kruis een tractatie. Zo werden in de loop van Juni eens via genoemde instantie kersen uit de Betuwe rondgedeeld. Al met al was de voeding zeer onvoldoende, vooral gedurende de eerste 2 weken, toen n.l. nog geen pakjes met voedsel van thuis kwamen. Daarna echter werd door mij geregeld een voedselpakketje ontvangen. Later hoorde ik, dat zich daarvoor in het dorp een soort comité had gevormd. Zodoende kwam het eens zo dat ik in één week 3 pakjes ontving: één van thuis, één van de dorpsgenoten en één van het Rode Kruis. In dit laatste zat onder meer een zakdoek, een zeer welkom artikel. Die extraatjes waren zeer welkom. Er waren echter, die helemaal geen pakket ontvingen. Dat iedereen in gewicht verloor, moet echter, behalve op de voeding, ook op rekening van de spanningen worden geschoven, waarin men dagelijks verkeerde. Men wist nooit, waaraan men toe was en miste alle rechten. Ieder kon zonder opzet een overtreding begaan, die een pak slaag of verlenging van straftijd ten gevolge kon hebben. Bovengenoemde voedselpakketjes konden we in ontvangst nemen bij de "Schreibstube", een administratiegebouwtje, bij de ingang van 't kamp gelegen. Daar was o.a. werkzaam Ds. Streefkamp, Geref. predikant te Lobith (destijds). Behalve administratief werk, moest hij ons in de aanvang ook "marcheren" leren. Hij vertelde me gearresteerd te zijn n.a.v. een preek over Elia op de Karmel. Eerst was hij naar 't kamp te Amersfoort vervoerd, later overgeplaatst naar Vucht. Deze predikant was erg klein van stuk, maar een pittige figuur. Eens hadden de Duitsers hem om een kleine overtreding 25 stokslagen gegeven. "Maar", vertelde hij lachend, "ik troostte me met de gedachte, dat Paulus 3 maal 40 min 1 stokslagen kreeg. Ik was dus nog goed af". Nadat wij beiden in vrijheid gesteld waren, heb ik, als scriba van de kerkenraad, hem uitgenodigd om bij ons te komen preken. Hij nam die uitnodiging aan en logeerde natuurlijk bij ons. Bij die gelegenheid werden, zoals voor de hand ligt, nog al wat kampherinneringen opgehaald.

Hoewel het kampleven vele bezwaren meebracht, voelde ik het, na afzondering in de gevangenis te Leeuwarden, als een verademing. Men stond niet meer alleen, men had omgang met lotgenoten, men verkeerde in de vrije natuur en dat in de mooiste tijd van 't jaar (Juni en Juli) en dat alles vormde zulk een contrast met de eenzame opsluiting in een cel, dat men de ongemakken van 't concentratiekamp en het werken voor de vijand er op toenam. Want er moest gewerkt worden. Het kamp werd n.l. geregeld uitgebreid. Bomen werden gekapt (dat moesten de Joden doen, voor wie steeds het zwaarste werk was) en nieuwe straatwegen werden aangelegd. De stenen voor die wegen werden aangedragen door Joodse vrouwen. Elk droeg een zestal stenen, om die op enige afstand aan een andere vrouw te overhandigen, die gaf ze door aan no. 3 enz. tot ze ter plaatse waren.

Hoewel alles zwijgend moest geschieden en het voor deze vrouwen zwaar werk was, tartten deze dames de bewakers, door geregeld, op de maat van hun gang, allerlei liederen aan te heffen. En er mochten nog zoveel scheldwoorden gericht worden

aan 't adres van die “Jodenhonden”, maar de dames zongen door en wonnen het van de S.S.-mannen.

Het werk voor de “Friese club” was, met een aantal Amsterdammers, de zandgrond effenen en het overtollige zand wegkruien van de plaatsen, waar de Joden later straatwegen moesten aanleggen voor kampuitbreiding. Mijn maat bij deze arbeid was geen Fries, maar een A'dammer, die er slag van had het werkwoord lijntrekken in alle tijden te vervoegen. “De grootste lijntrekker is hier de beste vaderlander” was zijn lijfspreuk, waarvan wij de waarheid allen beaamden. Behoedzaam en zeer langzaam wist deze vriend enkele eetlepels zand op zijn schop te schuiven. Tergend langzaam kwam die schop dan boven mijn kruitwagen (een soort “pipegaal”), werd dan voorzichtig omgekeerd, waarna de bestuurder van dat karwei in de regel de schop in 't zand stak om even uit te rusten. Als na een half uur een goede molshoop zand in mijn kruitwagen lag, zei hij: “Kingma, verdwijen en kom niet te gauw terug!”. Ik moest mijn vrachtje dan een tiental meters wegkruien en het zand daar tussen de struiken deponeren. Maar hoe langzaam ik het ook deed, ik kwam naar het oordeel van mijn Mokumer vriend, steeds veel te vroeg terug. 't Gevolg was al spoedig, dat ik, na mijn kruitwagen geleegd te hebben, me op dit vehikel neerzette en onzichtbaar tussen de struiken “uitrustte” en onderhand de vogels beluisterde en naar hun nesten speurde. Deze handelwijze vond grote genade in de ogen van mijn maat. Alleen, als het onderdrukt waarschuwingsgroep: “Witte muizen” klonk, zette elk zich weer in beweging, al ging dat zo traag mogelijk (“Witte muizen” was de waarschuwing dat Duitse S.S.-officieren, gewapend met gummiknuppels, kwamen controleren).

Dat boven beschreven manier van werken je lichamelijk niet nekte, is wel duidelijk. Voor mij was het lopen in de veel te grote klompen veel erger. Het duurde dan ook niet lang of mijn voeten vertoonden grote blaren en toen die open gingen, werd de zaak er niet beter op. Ik meldde me op een goede dag bij de dokter (ook een Hollandse häftling) en die bewerkte, dat ik werd opgenomen in het lazareth. Dat was een gouden tijd. Mijn voeten herstelden spoedig, maar de dokter verlengde mijn verblijf een paar dagen langer, dan strikt noodzakelijk was. In het lazareth lag in die dagen ook ds. Strijd, Herv. predikant te Blija, een zeer bekend anti-militarist. Je beleefde daar soms ook een grappig moment. Achter in de barak lagen een zestal schurftpatiënten. Die moesten elke morgen in Adamskostuum vóór in de zaal verschijnen. De dokter inspecteerde hen en dan kwam zijn helper met een tonnetje zwavelzalf aandragen. Elke der patiënten kreeg met een houten spaan een kwak zalf op zijn rug en borst gesmeerd en dan moesten ze elkaar van top tot teen inwrijven. Eerst stonden ze op een rij achter elkaar, terwijl elk zijn “voorstander” de rug en wat daar beneden was, inwreef. Daarvan keerde de helft zich om en kreeg de voorzijde

een beurt. Het was een koddig gezicht, dat de overige patiënten altijd een aangename afwisseling bood.

Na dit lazareth-intermezzo keerde ik naar mijn werkgroep terug. Zondags werd niet gewerkt. Later moest dat wel, trouwens andere gevangenen hebben me na de bevrijding wel verteld, dat de toestanden in het kamp later in alle opzichten verslechterden en de zomer van '43 wel de meest gunstige is geweest wat voeding en behandeling betrof. Van godsdienstoefeningen was Zondags geen sprake, wel werd er zo nu en dan aan ontspanning gedaan. Zo was er de eerste Zondag van mijn kampverblijf een bokswedstrijd. De deelnemers (natuurlijk mede-häftlingen) tuigden elkaar af op een soort van podium, terwijl allen mochten komen kijken. Ook was er soms een concert, ook wel op een avond in de week. De leden van die muziekvereniging waren van werken vrijgesteld. Ze oefenden onder leiding van een häftling. Piet van den Hurk, een bekend leider van muzikale programma's van de N.C.R.V. Ook werd 's Zondags "luizeninspectie" gehouden. In Adamskostuum moest dan de hele bevolking van het kamp voor de dokter en zijn helpers paraderen en werden de behaarde delen op luizen en neten gecontroleerd. Was het hoofdhaar wat gegroeid, dan werd het met de tondeuse opnieuw gemillimeterd. "Die naaktloperij, mijnheer Kingma, vind ik het allerergste" zei mijnheer Isings tegen me. ('k Ben niet zeker, of de naam juist is. Hij was in elk geval een destijds zeer bekend illustrator van schooluitgaven voor het bijzonder onderwijs).

Uit hygiënische overwegingen was een geregelde controle natuurlijk zeer gewenst. En de hygiënische voorzieningen waren in het kamp niet bepaald slecht. W.C.'s en wasgelegenheden waren tamelijk goed in orde en bovendien was er een grote douche-zaal, met wel 30 of meer douches. Daar moest men elke week gebruik van maken, maar zeep werd niet verstrekt. Gelukkig wisten enkelen via hun voedselpakketje een stukje zeep in bezit te krijgen en wie dat dan even mocht gebruiken, was de koning te rijk. Zo waren er meer "kleinigheden des dagelijks levens", waarop men vroeger weinig acht sloeg, maar waarvan nu de waarde bleek. Mijn sokken n.l. vertoonden al heel gauw gaten zo groot als aardappels. Maar garen en stopnaalden om die gaten te dichten, ontbraken. Ik vond ergens een stuk dun koperdraad, prutste een stuk daarvan rondom zo'n gat, snoerde het zaakje aan, draaide de twee uiteinden om elkaar en verdwenen was het gat. Maar de sok werd op die manier hard kleiner en verre van effen! In de briefjes naar huis, die men om de twee weken mocht schrijven (met potlood en de inhoud zeer in 't algemeen gehouden, vanwege de censuur) werd natuurlijk om toezending van één en ander gevraagd. Zo kreeg ik al gauw een paar stopnaalden, maar geen garen. Er werd trouwens algemeen gefluisterd, dat uit deze pakjes heel wat gegapt werd. Hoe we later overvloed van garen kregen, volgt hierna.

Ook ik ontving met zo'n pakje een pijp en later, op mijn verzoek, nog meer pijpen. Hoe we aan tabak kwamen? Soms was er zgn. kampshag te koop. 't Was niet veel zaaks, maar het kon gerookt worden. Eén van onze Friese club had daarvan op de kop weten te tikken en toen begon een levendige ruilhandel. "Wij een pijp, jij tabak". Zo bleken mijn oude, thuis reeds afgedankte pijpen, hier nog een gewild artikel! Aangezien onze beurzen ons waren ontnomen, moest die tabak betaald worden met het verdiende loon. We kregen n.l. voor onze verrichte arbeid een klein bedrag (hoeveel is me ontschoten) in bonnetjes uitbetaald. Daarvoor kon men soms wat (slechte) sigaretten en tabak kopen. Vooral sigaretten waren zeer gewild. Velen bedelden om een laatste peukje. Eén van de eerste dagen van ons verblijf in het kamp, toen we nog "groen" waren, gebeurde het op een avond, toen we naar onze barak terug marcheerden, dat voorman Roel naast me liep en me zijn peukje gaf. Ik keek wat gek op en begreep eerst later, welk een gunst mij bewezen was. In één van de boeken, handelend over de belevenissen in het kamp Vucht ("13 maanden concentratiekamp Vucht, door Boud van Dooren, häftling 4236, uitgave van Schoonderbeek te Laren 1945) wordt deze voorman Roel zeer ongunstig beoordeeld. Hij was een sadist, stal uit de voedselpakketten (hij had de sleutel van de kast, waarin deze geborgen werden) enz. 't Is waar, dat hij zgn. overtreders erg kon afbeulen, maar persoonlijk heb ik geen hinder van hem ondervonden. Daar ik in mijn kampkledij zeer moeilijk mijn vulpen kon bewaren, gaf ik die aan Roel in bewaring. Bij mijn vertrek gaf hij me die prompt terug.

Al heel gauw na aankomst in het kamp, ontdekte ik, dat er onder de lotgenoten (oude) bekenden waren, n.l. Jouke Cnossen van Sneek, Wiepke Martens, Gerrit de Boer en Jan Elzinga, alle drie uit mijn vroegere woonplaats Oudega-W. De beide laatsten waren oud-leerlingen. No. 1, Jouke Cnossen (± 16 jaar), was een zoon van Lolke Cnossen, mijn vrouw's neef. Hij had op straat een speldje gevonden met de beeltenis van Bernhard en Juliana en dat op zijn jas gestoken. 't Werd gezien, men voerde hem naar Vucht, later naar Duitsland, waar hij in één der kampen om het leven is gekomen. No.2, Wiepke Martens, was ook nog een jonge knaap. Zijn vader had destijds een autobedrijf in Oudega, annex bodedienst op Sneek. Wiepke had in de stakingsdagen sabotage gepleegd. Hij is heelhuids weer vrijgekomen. Later dreef hij een zaak in fietsen, bromfietsen enz. in Oudega. In 1958 heb ik nog eens een nieuwe band voor mijn Solex bromfiets bij hem gekocht. De derde was een oud-leerling, Gerrit de Boer, zoon van Auke de Boer, wonende aan de Rige te Oudega. Deze liep met de rode bal op de rug, zoals men dat noemde. Dat betekende dat hij tot de doodstraf was veroordeeld. Zoals politieke gevangenen een rood driehoekje op de mouw moesten dragen, droegen de ter dood veroordeelden een cirkelvormig rood lapje op de rug van hun streepjes-jasje. Gerrit had in de stakingsdagen in Oudega melkbussen geleegd van boeren, die weigerden mee te staken, wegens pro-Duitse gevoelens. En hij had dat ook nog gedaan, nadat de Duitsers het

“standgerecht” hadden afgekondigd. Wie toen nog aan dergelijke “sabotagedaden” meedeed, kreeg de doodstraf. Een boer, wiens vaderlandsliefde niet tegen melkverlies opwoog, klaagde hem bij de vijand aan. Deze Gerrit, een flinke jongkerel, droeg zijn straf moedig. Hij is later naar Duitsland vervoerd, is daar in verschillende kampen ondergebracht, maar gelukkig de dans ontsprongen. (Zijn ouders had ik na mijn in-vrijheid-stelling al eerder opgezocht). Naderhand emigreerde hij naar Canada.

En nu de laatste. Reeds de eerste Zondag toen we naar de bokswedstrijd stonden te kijken, liep ik Jan Elzinga tegen het lijf. Hij was een zoon van Douwe Elzinga, werkzaam bij het waterschap in Oudega e.o. Jan was een sympathieke knaap. Hij bezocht eerst de ambachtsschool, maar veranderde van richting en was vóór zijn arrestatie marechaussee bij de brigade Grootegast. Deze brigade had unaniem geweigerd voor de vijand hand-en spandiensten te verrichten bij het gevangen nemen van Joden en daarom was de hele brigade gearresteerd en in Vucht opgesloten. Jan nam mij mee naar hun barak en trakteerde me op een bord havermout. Hoe dat smaakte! (’t was nog in mijn hongerperiode). In Grootegast, waar men het moedige en principiële standpunt van de brigade zeer waardeerde, had zich een comité gevormd dat geregeld voor aanvullend voedsel zorgde. Vandaar dat Jan kon trakteren op iets, dat een ander in het kamp nooit zag. Jan vertelde, dat hij en zijn collega’s allen werkten in de Philips-barak. De Duitsers hadden n.l. een barak ingericht als fabriek voor het maken van Philips radiotoestellen, die geplaatst werden in Duitse onderzeeërs, althans zo werd gezegd. De Philips fabrieken te Eindhoven werden herhaaldelijk door Engelse vliegtuigen gebombardeerd, de fabricage in een kamp was veiliger. “Maar van dat vak verstaan jullie immers niks?” vroeg ik verbaasd. “Dat hindert niks” was ’t antwoord. “De leiding berust bij deskundigen, de rest van de mannen werkt aan de lopende band. Elk behoeft maar een paar kleinigheden te verrichten, waarin hij al gauw routine krijgt: hier een schroefje vastdraaien, daar een draadje”, enz. Het bleek mij (ik hoorde daar al spoedig meer van), dat het werken bij Philips in het kamp als een benijdenswaardige baan werd beschouwd. Vooreerst werd onderdak gewerkt en liep men de kans mis om nat te regenen en aan alle weer en wind blootgesteld te zijn, zoals dat met de “buitenwerkers” het geval was. (Bij een bui was de dunne kleding in een ommezien doorweekt en van regenkleding was natuurlijk geen sprake). Voorts kregen de Philips-arbeiders ’s morgens een koffieslokje extra. “Ik wil soargje, dat jo moarn daliks op ‘e wachtlist komme te stean”, beloofde Jan. Hoe hij daar invloed op kon uitoefenen, heb ik niet gevraagd. Maar, als er door overplaatsing of in-vrijheid-stelling vacatures waren, werden die open plaatsen van de wachtlijst weer aangevuld. En als ’t zover was, zou Jan waarschuwen. Met het rijke geschenk van een paar hele sokken van één van Jan’s collega’s, zocht ik dankbaar mijn eigen barak weer op.

Jan hield woord. Enkele weken later, weer op een Zondag, zocht hij me op. De Dinsdag daaraanvolgend gingen enkele personen van zijn barak naar huis en dan kon ik invallen. Als men mij vroeg naar mijn werk, moest ik antwoorden: “werktuigkundige”. De rest liep dan wel los. Hoewel ik bij het aanhoudend mooie zomerweer eigenlijk liever buiten was blijven werken, waren er aan dit aanbod te veel voordelen verbonden om het af te wijzen. Mijn Friese vrienden wensten me alle geluk met deze meevaller. Maar, helaas, er kwam niets van terecht.

Toen we n.l. de op deze Zondag volgende Maandagmorgen op appèl stonden, werden onverwachts 500 nummers opgeroepen, die afzonderlijk werden opgesteld. Ook mijn nummer was daarbij, evenals die van alle Knijpster boeren. Wat was het geval? Deze 500 häftlingen werden overgeplaatst naar het kamp Moerdijk. Het kamp Moerdijk was een Jodenkamp. De Joden daar verrichtten echter zo weinig werk, dat 500 van de grootste lijntrekkers voor straf werden overgeplaatst naar Vucht. Ze werden vervangen door 500 christen-häftlingen. Door deze plotselinge overplaatsing viel mijn carrière bij Philips dus in 't water.

De volgende morgen na het appèl marcheerden we weer voorbij “De ijzeren man” naar het station te Vucht. Toen we daar aan de Stationsweg opgesteld stonden, wachtend op de trein, die ons zou vervoeren, verzamelde zich een groot aantal Vuchtenaren op het trottoir. Ze keken ons met medelijdende blikken aan. Misschien veronderstelden ze, dat we naar Duitsland zouden worden vervoerd. Plotseling zette één onzer het lied “Waar de blanke top der duinen” in. Allen zongen mee, ook een deel van 't publiek. 't Was werkelijk ontroerend, die 500 gevangenen hun vaderlandsliefde te horen uitzingen en toen aan het slot het refrein klonk: “k Heb u lief, mijn Nederland”, zag ik meer dan één van de burgers hun tranen wegwissen. Intussen arriveerde de trein en konden we instappen. De tocht ging langs de Langstraat. De reis verliep echter niet zonder stagnatie. Onderweg verzocht één der gevangenen gebruik te mogen maken van de W.C. Met een wacht ging hij daar naar toe. Hij wist zich echter door het W.C.-raampje te wringen en uit de niet snel rijdende trein te springen. Spoedig werd de ontvluchting ontdekt. De trein stopte en de Duitse bewakers renden het veld in. Tevergeefs, ze vonden de vluchteling niet. Na een lang oponthoud reed de trein verder. Later hoorden we, dat de man zich bij een boer in vrouwenkleden had gestoken. Helaas, hij viel toch de Duitsers in handen. Naar Vucht getransporteerd, moest hij in zijn vermomming, gepoederd en opgemaakt, naast een tamboer op het appèlterrein paraderen. Toen werd hij naar Moerdijk gezonden en nog eens door Roel verschrikkelijk afgetuigd.

Daar Moerdijk niet aan de trein ligt, moesten we uitstappen bij het station Lage Zwaluwe. Vandaar is 't ongeveer 5 km lopen naar Moerdijk. Het kamp aldaar lag aan de noordzijde van het stadje, vlak tegen het Hollands Diep. Deze ligging aan de waterkant vergemakkelijkte natuurlijk de bewaking.

De Friese club annexeerde een hoek in één van de slaapbarakken, zodat we bij elkaar sliepen. Van een berg dekens, die kriskras op elkaar lagen, namen we elk een paar in beslag. Eén onzer ontdekte in een hoek een hoop stopgaren, dat de Joden daar hadden achtergelaten. Dat was goud waard en aanstonds gingen we aan 't kluwen opwinden. Ik had van sokken stoppen geen kaas gegeten, maar in ons midden was een knaap uit het Oosten van Friesland, die dat in zijn jeugd van mem had geleerd. Hij ontving zelden of nooit een voedselpakket.

Dus was de handel spoedig gesloten. Hij stopte mijn sokken en ik gaf hem daarvoor een snee roggebrood met spek!

Het kamp Moerdijk verschilde heel wat met dat te Vucht. Een voordeel was de veel minder strenge tucht. De kommandant was een grote blonde Oost-Fries, uit de omgeving van Emden, een goedgekeerde kerel. Met de scheldkannonades was het afgelopen. 's Avonds 9 uur naar bed, maar "koppen dicht" was er niet meer bij. Een Amsterdammer had een harmonica weten te bemachtigen. En voortaan gaf deze vriend elke avond na 9 uur een harmonica-concert ten beste, terwijl wij op onze kribben dapper kamp-shag lagen te roken. 't Ene lied volgde op 't andere. Vaak brulde de hele barak dan mee en meer dan eens zei één onzer: "Als onze vrouwen dit wisten, zouden ze allicht minder ongerust wezen". Soms beleefde men gekke dingen. Eens, toen de harmonica juist de toen algemene straatdeun: jippie, jippie, jeep had gespeeld, zei Hans, de communist-voorman (onze voormannen waren mee overgeplaatst): "Zeg, ik heb vroeger op de zondagschool zo'n mooi versje geleerd, hoe was 't ook weer, o ja: Nader mijn God, bij u. Ken je dat ook?". En even later zong de hele barak: "Nader mijn God bij u". Het deed je hart goed, maar 't contrast met het vorige lied deed wel heel komisch aan!

Was het leven in dit kamp dus dragelijk, in één opzicht stond het verre bij Vucht ten achter, nl. t.o.v. de hygiëne. Douches waren er niet. In de buitenlucht stonden rijen aan planken bevestigde kranen, waar men zich kon wassen. Daar er geen of onvoldoende waterafvoer was, stonden we al gauw in een hoop slijk. En als dan 's morgens 5 uur de nevel van 't Hollands Diep over het kamp hing, rilden we van de kou. Eigenaardig was echter dat ik, niettegenstaande de dunne kledij en het blootshoofds lopen, dat ik niet gewend was, gedurende deze hele tijd nooit een keer verkoudheid opliep, waar ik anders vaak last van had.

Het bleek al gauw, dat de Joden de barakken niet in "reine" toestand hadden achtergelaten. Binnen een week zat iedereen onder de luizen. Mijn slaap-buurman rechts (Riek Hospes, een boer uit Knijpe) had ze ook. Mijn bloed was zeker niet lekker genoeg, althans niet één keer had ik last. Toen de controle echter de aanwezigheid van dit ongedierte had vastgesteld, werd de hele club een paar dagen naar Vucht geretourneerd ter "ontluizing". Nu ging de reis niet per spoor, maar in

grote vee-auto's. Die werden volgepropt, zodat we (±70 personen) mannetje naast mannetje stonden en zo ging de reis via Breda en Tilburg naar Vucht. Dat betekende een paar uur staan in een verstikkende atmosfeer. Er waren dan ook spoedig enkelen die flauw vielen. Ik had het geluk tegen een wand te staan, waar door een reet wat frisse lucht binnenkwam, die ik gretig opzoog en zo hield ik het op de proppen. In Vucht aangekomen, moesten we naar het douche-lokaal. Onze zebra-pakjes en onderkleden kwamen in de gaskamer en zelf werden we gestoken in afgedankte militaire uniformen van het Nederlandse leger. De broeken reikten tot net onder de knie, want ze waren met beenwindsels gedragen, zoals in die tijd bij de militairen de mode was. Daar die beenwindsels echter ontbraken, flaneerden we met blote kuitten door het kamp.

Op de derde dag ging het transport retour naar Moerdijk. Deze onderbreking was mij niet onwelkom geweest. Tijdens ons verblijf in Moerdijk moesten we n.l. werken bij Lage Zwaluwe. Dat was 's morgens en 's avonds een uur lopen. Met mijn slecht passende klompen betekende dat al gauw weer het ontstaan van grote blaren. Nu was mijn linker slaapje een z.g. "saniteter", iemand met een diploma E.H.B.O. Als we 's avonds op onze krib lagen, stak ik mijn benen buiten boord naar buurman's krib. Die knipte dan de blaren door en behandelde de voetzolen met een rode anti-septische vloeistof, die in de oorlogsjaren vrij algemeen gebruikt werd als plaatsvervanger van jodium. De betaling van de behandeling geschiedde weer "in natura" uit mijn pakket. 't Is te begrijpen, dat de 3 vacantedagen in Vucht mijn geplaagde onderdanen zeer ten goede kwamen. Maar na onze terugkeer was het spoedig weer het oude liedje.

Er waren 2 werkkampen. Lage Zwaluwe I en Lage Zwaluwe II. Wij behoorden tot Lage Zwaluwe II. We marcheerden 's morgens van Moerdijk zuidwaarts, bogen dan linksaf, passeerden de overweg van Moerdijk-spoorlijn en bereikten dan ons werkterrein. Ter bescherming van de Moerdijkbruggen tegen een eventuele aanval vanuit het zuiden hadden de Duitsers hier grote tankgrachten gegraven. De uitgeworpen aarde lag in grote hopen langs die grachten. Ons werk was nu, die aarde over het land te kruien, de zaak te effenen en dan de afgestoken zoden er weer op te vlijen. De Knijpster boeren zeiden: "Wij zullen wel kruien, en jij, meester, moet maar zoden leggen." Dit kwam weer neer op lijntrekken eerste klas. Eén van de Friese vrienden deponeerde met een kruiwagen vol portie zoden van ± 40 bij 40 cm bij de plaats, waar ik op mijn knieën lag. 'k Had die in enkele minuten netjes op de juiste plaats kunnen deponeren, maar dan zou ik tot de volgende komst van de zodenkruier werkeloos zijn. 't Was de kunst te doen alsof: een reeds ter plaatse liggende zode een ietsje verschuiven, of helemaal van zijn plaats nemen om daarna weer precies zo neer te leggen, hier een handvol modder strooien, daar wat aandrukken, alles zo langzaam mogelijk, maar toch de indruk wekkend bezig te zijn en zo te proberen een kleine reserve-voorraad te vormen, om althans werkelijk bezig

te kunnen zijn als er “witte muizen” naderden. Ook dit werk leverde geen spoor van vermoeidheid op. Evengoed werd ons na de eerste week medegedeeld, dat we 30% meer werk hadden geleverd dan de Joden, die hier vóór ons werkten. Daarom kregen wij als “prestatieloon” een pakje sigaretten extra, die mij later nog zeer te pas kwamen. ’t Middagmaal werd genuttigd in een langs de spoorbaan staande loods. Die diende ook als schuilplaats tegen de regen, want in de Juli-maand verslechterde het weer en kwamen nu en dan buien voor. De boeren onder ons troostten zich bij deze arbeid met de woorden: “We werken nu in elk geval niet in ’t voordeel van de Duitsers, maar ten behoeve van onze Brabantse collega’s hier, die we weer aan goed land helpen”.

’t Was weer een Amsterdammer, een joch van ±15 jaar, die hier de vrolijke moot vormde. “Spitsmuis” was zijn bijnaam en hij had werkelijk een spits muizengezicht. Hij was grenzeloos brutaal, geweldig handig en durfde alle mogelijke grappen uit te halen. Soms kreeg hij een mep met een gummi-knuppel, als hij het al te bar maakte, maar veel vaker wist hij zelfs de moffen aan ’t lachen te krijgen, waarbij er waren, die zich stierlijk verveelden en elk verzetje aangenaam vonden. Op een warme Julidag bood hij aan één of andere goocheltoer uit te halen. Met opzet deed hij dat vlak bij de tankgracht. Bij een misstap plompte hij te water. Dat was klinkklare opzet, maar de S.S.-ers schaterden van de pret. Eénmaal te water was Spitsmuis echter niet van plan er spoedig weer uit te komen. Hij gaf een programma waterballet weg van de bovenste plank, want hij kon zwemmen als een waterrat. Hij verschaftte de Duitse bewakers en ons wel een uur lang een mooie afwisseling. Ten langen leste drong het tot de bewakers door, dat die gladde Mokumer knaap hen vierkant voor de gek hield. Donderende bevelen spoorden hem toen aan weer aan land te komen, maar gezien de vrij hoge, gladde en steile wal, wilde dit (zo deed hij het voorkomen) niet lukken. Telkens gleed hij terug en ging weer kopje onder, wat dan weer een bulderend gelach uitlokte. Na dit ettelijke malen, telkens op een andere plek herhaald te hebben, werden de bevelen zó streng, dat de komediant het risico te groot begon te vinden, en eindelijk bij de wal opklauterde. Heerlijk opgefrist, toog hij met een glundersnuit weer naar zijn kruiwagen. Zijn kletsnatte boevenpakje zou in de Juli-zon wel gauw drogen.

Het ligt voor de hand dat, wanneer ik nadien vele malen de Moerdijkbruggen passeerde op reis naar of van Vlissingen, en mijn ogen liet gaan over de landerijen bezuiden de brug en ten oosten van de spoorlijn, de herinneringen aan de hier doorgebrachte weken weer boven kwamen.

Niet alle Joden uit kamp Moerdijk waren naar Vucht vervoerd. Een aantal van hen was overgebleven. Dezen moesten werken in de omgeving van Zwijndrecht. Ze werden daar iedere morgen met bussen via de tweede Moerdijkbrug heen

getransporteerd en kwamen 's avonds per bus terug. Volgens Duits systeem was een Jood hun voorman. 't Was iedere morgen een lachwekkend gezicht de vruchteloze pogingen van deze man te zien om zijn volksgenoten behoorlijk appèl af te nemen. Hij sprong met een eindje rubberslang in de hand voor de troep en schreeuwde zich de keel hees, maar zijn mannen trokken zich noch van zijn bevelen, noch van de klappen met de gummislang iets aan. Ze liepen elk ogenblik van hun plaats, krioelden door elkaar en maakten hun voorman wanhopig. Het duurde een hele tijd eer ze behoorlijk gecontroleerd waren en in de bussen zaten. Daar de voorman, bij al het kabaal dat hij maakte, zijn glimlach behield, ligt het voor de hand, dat de hele opzet van dit gedoe ook een zekere vorm van sabotage was: zo laat mogelijk op het werk verschijnen.

De aanwezigheid van de Joden had nog iets voor. Zij verloochenden namelijk hun aard niet en waren altijd te vinden voor een handeltje. Waar ze de spullen vandaan haalden wist niemand, maar ze hadden altijd wel iets te koop. Al gauw had één onzer, Dirk Lourens, een venter uit Zwaagwesteinde, dit door. 's Avonds was hij geregeld bij de Joden te vinden. (De scheiding tussen de Joden- en christen-häftlingen was hier in Moerdijk bij lange na niet zo streng als in Vucht). Menig handeltje was het gevolg. Zo kwam hij al gauw met een paar op de kop getikte oude schoenen aansjouwen. Daar dit mij een zeer begeerlijk bezit leek, gaf ik hem mijn gouden vulpen om te proberen, die te ruilen voor een paar schoenen. 's Avonds bracht hij mij die pen terug. Op een vulpen stelden de Joden geen prijs, alleen sigaretten hadden in hun ogen waarde. Mijn verdiende sigaretten had ik gelukkig gespaard, omdat ik aan mijn pijpje kampshag genoeg had, zodat ik nu zaken kon doen. De volgende dag kocht ik via Dirk, een paar dikke, niet meer hele sokken voor 2 sigaretten. Eén daarvan was zwart, de ander groen van kleur en ze prijkten met een paar grote gaten, waar ik zo mijn hand door kon steken (daar was de eerder genoemde "stopper" goed voor), maar ze vulden mijn grote klompen wat beter dan de tot nu toe gedragen dunne exemplaren. Een paar dagen later kon ik op dezelfde manier een paar schoenen kopen voor 15 sigaretten! Wel waren de neuzen kapot en staken mijn teken er door, maar ik was de koning te rijk! De volgende morgen liep ik als een kievit naar werkkamp Lage Zwaluwe II.

Gedurende deze Moerdijkse periode zijn er van bevriende zijde (na mijn thuiskomst werd me dat meegedeeld) twee pogingen gedaan om contact met mij te krijgen. Een dochter van onze bestuursvoorzitter, Geertje Stallinga, logeerde in juli '43 in Zwijndrecht bij haar zwager, dokter Verkuyl. Op zekeren dag fietste zij van Zwijndrecht over de Moerdijkbrug en stelde zich op aan de kant van de weg, ergens tussen Lage Zwaluwe en Moerdijk om de häftlingen te zien voorbij marcheren. Dat lukte. Ik heb haar echter niet opgemerkt en zij heeft mij niet herkend, wat, gezien onze kale koppen en eendere kledij, helemaal niet te verwonderen viel.

Een tweede poging geschiedde via de organisatie van Chr. Onderwijzers. De afdeling Ferwerd (waarvan ik lid was) stelde zich in verbinding met de afdeling West-Brabant. Twee collega's, 'k meen vanuit Klundert en omgeving, hebben zich op een Zaterdag naar Moerdijk begeven en een onderhoud aangevraagd met de kampcommandant. Dat werd hun welwillend verstrekt, maar ze kregen te horen, dat de bedoelde collega in de loop van die week weer was overgeplaatst naar Vucht. Ja, dat was het geval.

In de laatste helft van Juli, terwijl we op zekeren dag op appèl stonden, werden 31 nummers, waaronder het mijne, afgelezen voor overplaatsing naar Vucht. Volgens de algemene opinie betekende dat: in vrijheid stelling.

De Duitsers hadden n.l. de gewoonte gevangenen die de vrijheid herkregen, eerst een week in Vucht in quarantaine te nemen. Eventuele gevolgen van mishandelingen konden gedurende die week verdwijnen. Dan volgde een keuring door een dokter en ondertekening van een formulier, waarbij men verklaarde goed te zijn behandeld en daarna kon men gaan. 't Was geen wonder, dat we van alle zijden werden gelukgewenst. (Van de Friezen was bij deze groep alleen D. Lourens). In Vucht aangekomen, volgde echter de ontzuivering. Daar werd ons n.l. meegedeeld, dat van deze 31 man 16 zouden worden vrijgelaten (ook D. Lourens) en de overige 15 zouden worden "overgeplaatst naar elders". Ik was bij deze laatste groep. Die overplaatsing kon ook betekenen vervoer naar Duitsland, men bleef altijd in onzekerheid, iets positiefs werd je nooit gewaar. In de loop van die week lekte echter een gerucht uit, dat we naar de gevangenis in Utrecht zouden gaan.

Die laatste week in kamp Vucht bracht nog weer nieuwe belevenissen mee. Natuurlijk moesten we werken: helpen bij de aanleg van nieuwe straatwegen voor uitbreiding van het kamp. De Joden hadden daar reeds de bomen omgehakt en vervoerd. Onze groep moest boomstronken rooien en zand graven. Mij werd met nog drie maten een zandkuil gegeven, dicht bij de hoge prikkeldraadversperring, die de begrenzing van het kamp vormde. Op korte afstand stond een houten wachttoren, waarop een mitrailleurschutter. Deze torens stonden op geregelde afstand rondom het kamp. De ons gegeven kuil was ± 15 meter diep. We moesten het zand daaruit op de rand van de kuil deponeren en het dan daarvandaan in een Brabantse boerenkar (bespannen met een dikke Belg) scheppen. Een boerenknaap transporteerde de zaak naar de plaats, waar de straatweg werd aangelegd. Naar men ons vertelde, was de aanleg van deze nieuwe wegen opgedragen aan een aannemer uit Twente, natuurlijk lid van de N.S.B. De kuil gaf weer nieuwe mogelijkheden. Omdat we, zittend in die kuil, onzichtbaar waren op enige afstand, konden we lijntrekken als nooit tevoren. Maar we misten dan zelf ook alle uitzicht en dus was de kans groter onverwacht betrappt te worden. Wij versierden het daarom zo, dat beurtelings één van ons op de begane grond kwansuis wat in het

opgeworpen zand werkte, het wat van de rand van de kuil verwijderde en meteen voor uitkijk speelde, terwijl de andere drie dan op de bodem van de kuil zaten te niksen. Het driespan jongens, Belg en kar, kwam niet te spoedig weer opdagen, zodat ook deze arbeid al heel weinig inspanning vroeg.

Op een warme Woensdagmiddag broeide er onweer op. Toen de bui losbarstte en het begon te stortregenen, vluchtten we naar de uitkijktoren, waaronder we droog konden blijven. Direct na ons arriveerde daar ook “De Bult”, een niet meer zo jonge Duitse officier, die zijn bijnaam aan zijn enigszins ronde rug had te danken. Hij was berucht om zijn wreedheid en had het toezicht op de werkzaamheden. (‘k Herinner me nog een bijnaam van een Duitse officier, “het Kerstmannetje”, een naam die werkelijk goed gevonden was. Men was in het kamp zeer sterk in het geven van soms heel typerende bijnamen). Toen de bui over was, was het reeds vrij laat in de namiddag, na een half uur zouden we kunnen uitscheiden. Toen de aannemer of één van zijn mannen zag, dat de meeste mensen doornat waren geregend (de meesten hadden onder de sparren staan schuilen, met weinig resultaat) zei hij: “Schei maar uit jongens en ga naar het kamp terug”. We zouden onze schoppen naar de werkkeet brengen, toen “De Bult” van zijn hoge zetel afdaalde en zag dat het werk gestaakt was, zonder dat hij daartoe bevel had gegeven. Dat liet het Duitse militarisme niet op zich zitten. Met een vloed van scheldwoorden gaf hij een tegenbevel en dreef de mannen terug naar hun werk. Rechts en links deelde hij slagen uit met z’n gummiknuppel en met z’n zware laarzen schopte hij, wie hij raken kon. Om deze wildeman te mijden, gingen wij met een boog door het bos weer naar onze zandkuil. Na een halfuurtje gaf “De Bult” zelf het bevel tot ophouden en marcheerden we naar het kamp terug.

In de daaropvolgende nacht werd ik telkens wakker van ’t gekraak van één der matrassen. Dat geluid kwam van de brits, die vóór de mijne, tweehoog stond. Zelf lag ik deze keer op de benedenste van de drie rijen. Ik en anderen riepen zo nu en dan een hartige vermaning in de richting van de makker, die klaarblijkelijk niet sliep. Maar wat hij wel uithaalde, waardoor het eindeloos gepiep en gekraak van zijn matras ontstond, was ons een raadsel. ’s Anderen morgens bij het opstaan kreeg deze vrind, die een hoge positie bekleedde bij de A’damse tram, van alle kanten de wind van voren.

En wat bleek nu? Hij was een slachtoffer van “De Bult”. Deze had met zijn laarzen ’s mans achterwerk zodanig bewerkt, dat dit lichaamsdeel veel pijn deed en bovendien alle kleuren van de regenboog vertoonde. Natuurlijk kon het slachtoffer dat moeilijk waarnemen, maar hij demonstreerde ons het geval, door met ontbloot achterste op zijn buik op de krib te gaan liggen. Zijn grootste zorg was echter, dat hij nu de volgende Maandag (’t was nu Donderdag) bij de controle weinig kans had te worden goedgekeurd voor invrijheidstelling. Daarom had hij die ganse nacht, zo

goed en kwaad als het ging, zijn achterwerk liggen wrijven en masseren. Vandaar dat gekraak, dat ons wakker had gemaakt. Terwijl wij daar met bedenkelijke gezichten om 's mans krib stonden voegde zich een andere gevangene nieuwsgierig bij ons groepje. Toen we hem het geval uitlegden, maakte hij zich bekend als een Amsterdamse apotheker, die ook verstand van masseren had. Hij bood aan de patiënt vakkundig te behandelen, welk aanbod dankbaar werd aanvaard. De enkele dagen, die nog restten tot de Maandag, werden nuttig besteed. Driemaal per dag, 's morgens, 's middags en 's avonds, kneedde en wreef onze masseur vakkundig het getroffen lichaamsdeel. Af en toe kwamen wij belangstellend kijken. (Jammer, dat de gelegenheid ontbrak, deze scène op een kiekje te vereeuwigen!). Als dan het lijdend voorwerp met een benauwde stem zo over zijn schouder heen vroeg: "Hoe lijkt het!" gaven we hoopvolle antwoorden, maar "onder ons" was de opinie: "Hij redt het nooit." Toen we evenwel Zaterdagmiddag nog eens polshoogte kwamen nemen, zagen we, dat de gele en groene kleuren overgingen in lichtblauw en donkerrood en na een extra beurt op Zaterdagavond zei de apotheker: "Als nu morgen de zon schijnt, rol jij er door! Maar dan moet je de hele dag met je nakende rug in de zon gaan zitten, zodat je hele rug rood verbrandt. "Aldus geschiedde. Zondag was een stralende dag. Na 't ontbijt zat onze patiënt op een paaltje met de rug naar 't oosten, 's middags keerde hij het zuiden, 's avonds het westen de rug toe. Belangstelling geen gebrek. Gevolg: een totaal roodverbrande rug en zeer weinig kleurverschil meer met het daaronder gelegen lichaamsdeel. 's Maandagsmorgens nog eens een grondige massage en toen voor de dokter. Hij stond in de rij enkele plaatsen vóór mij. Eerst met het front naar de dokter, toen een halve slag omgedraaid: volgend nummer. Geen opmerkingen en met een stralend gezicht knikte hij mij toe, toen hij passeerde om zich weer te kleden. Wij verheugden ons met hem!

Twee dagen na de hiervoor beschreven onweersdag en de daarmee samenhangende gebeurtenissen, was er weer iets bijzonders. Terwijl we in onze kuil "druk bezig" waren, kwam een goede kennis, een tuinder uit het Westland, ons opzoeken. Hij zei: "Kingma, een Hollandse S.S-er wil je spreken". Ik antwoordde: "Ik heb geen kennissen onder dat tuig". "Nou", zei hij: "Daar staat bij ons een S.S-er op wacht en die vraagt naar een zekere Kingma uit Marrum. Dat moet jij wezen". Ik stond in twijfel, wat dit te betekenen had, maar 'k besloot het er op te wagen. Dus uit de kuil geklommen en eerst mijn schop tegen een sparreboom krom geslagen. Men moest op alles bedacht zijn en bij eventuele aanhouding door "De Bult" of één zijner trawanten, een argument bij de hand hebben voor het feit, dat ik niet werkte. Welnu, ik was op stap naar de werkkeet om een betere schop, omdat die van mij het liet zitten. Aangekomen op de plek waar onze tuinder werkte (ze waren daar bezig met stobben rooien) wees hij mij de soldaat. Hij stond 50 meter verder aan de bosrand. Ik er op af, onderweg weer een smoesje verzinnend. "Wacht, mag ik de

broek even strijken?” (Dat was zo de gebruikelijke term voor het doen van een noodzakelijke boodschap). “Ja Kingma” was ’t antwoord “jou jo mar del, hjir achter myn ’t beanskeguod. Nim jo gemak er mar fan, dan kin we hwat praete.” Genoeglijk heb ik toen een uurtje op mijn rug in het struikgewas gelegen, terwijl de soldaat met de rug naar mij toegekeerd, stond uit te kijken over het gekapte bosterrein. Er was niemand in de nabijheid, die ons kon beluisteren en bovendien spraken we Fries. Ik begreep dus al, dat hij uit Friesland kwam. Toen deed hij zijn verhaal. Zijn naam was X. Hij kwam uit Birdaard, waar mijn moeder, broer en verdere familie woonde. Ik kende hem niet, hij was zo veel jonger, een goede twintiger, maar zijn vader X., iets ouder dan ik, kende ik van vroeger wel. Ook had ik van deze X. gehoord, dat hij geen goede vaderlander, maar Duitsgezind was. De jongeman dan vertelde dat hij schilder van beroep was. Er viel echter in de oorlogsdagen met schilderen geen droog brood te verdienen. Daarom had zijn vader er al maar op aangedrongen, dat hij dienst zou nemen bij de S.S. Hij kon dan veel verdienen en zijn gezin was uit de nood. Eerst had hij niet gewild, maar omdat het leeglopen hem verveelde, en omdat hij als werkeloze, kans liep door de bezettersmacht ergens (misschien zelfs in Duitsland) tewerkgesteld te worden, had hij uiteindelijk toegegeven. Maar nu had hij er grote spijt van. “Se (de Duitsers) donderje op ùs krekt safolle om as op jimme” zei hij. Maar hij zat nu eenmaal in ’t schuitje en moest meevaren. Verder vertelde hij, dat hij buiten zijn dienstdtijd vaak kwam bij een burgergezin in Vucht en dat momenteel zijn vrouw daar logeerde. In Birdaard had hij gehoord, dat ik in Vucht zat. En nu bood hij aan, via zijn vrouw, berichten naar mijn moeder te zenden, die dat dan door kon geven naar mijn gezin in Marrum. In onze veertiendaagse briefjes, die scherp werden gecensureerd, kon men zo weinig schrijven en dan nog alleen algemene dingen. Nu was er kans wat meer bijzonderheden te melden. Dat was het relaas. Ik stond in twijfel. Was hij te vertrouwen? ‘k Besloot het er op te wagen en vertelde één en ander van mijn belevenissen. Ook, dat dit verblijf in Vucht maar tijdelijk was en dat, naar algemeen werd aangenomen, de volgende Maandag overplaatsing naar de gevangenis in Utrecht zou plaatsvinden, enz.

Later bleek mij, dat deze berichten ook prompt zijn overgekomen. Natuurlijk begreep ik heel wel, dat, behalve misschien een zekere mate van menslievendheid of volksverbondenheid, bij onze vrind in niet mindere mate een rol speelde het pogen een zekere “goodwill” te kweken (de Duitsers waren al bij Stalingrad verslagen en de geallieerden rukten op in Italië), voor ’t geval hij laten eens in de rats mocht komen te zitten, wat dan ook prompt het geval is geworden.

Na een vrij lang gesprek, keerde ik naar mijn zandkuil terug. ’s Avonds, toen we begeleid door S.S.-ers naar het kamp terugmarcheerden, bleek hij plotseling opzettelijk juist naast me te lopen. “Meskien hawwe jo straks hwat forgotten, dan kin jo dat no noch sizze. Se forsteane ùs dochs net.” ‘k Heb hem toen nog gevraagd mijn familie te schrijven of ze mijn advocaat in Leeuwarden wilden waarschuwen.

Er werd n.l. in 't kamp verteld, dat we in Utrecht voor het "Obergericht" kwamen en dat dan een advocaat voor ons mocht pleiten.

Deze S.S.-er X. is na "Dolle Dinsdag" (sept. '44), toen de geallieerden 't zuiden van ons land binnenvielen gedeserteerd. Het bevriende gezin in Vucht verschaftte hem burgerkleren en hij dook onder. Gedurende de daarop volgende "hongerwinter", toen de opmars van onze bevrijders voor de grote rivieren stagneerde, is hij echter gearresteerd. Gedurende de winter '44-'45 was er vrijwel geen contact tussen Noord- en Zuid-Nederland, maar na de bevrijding van Friesland in april '45 bleek, dat onze vriend gevangen zat in hetzelfde Vucht, waar hij tijdens de oorlog als bewaker dienst had gedaan. In mei '45 kwam zijn vrouw me opzoeken. Haar man zat gevangen en kreeg, naar men zei, de kogel, omdat hij met de vijand had geheuld. Hij had destijds wat voor mij gedaan, of ik nu niet wat voor hem kon doen. Tranen geen gebrek. Ik heb toen geantwoord, dat ik natuurlijk niet ongedaan kon maken, dat haar man het vijandelijke uniform had gedragen, maar dat ik bereid was hun een wederdienst te bereiden. 'k Heb toen aan de kampcommandant in Vucht geschreven, wat ik van X. wist, n.l. dat hij geen sterke persoonlijkheid was, maar door zijn vader overgehaald, dat hij later zei berouw te hebben, wat hij voor mij had gedaan, enz. Of, en zo ja, in welke mate dit schrijven invloed heeft gehad, heb ik niet kunnen nagaan, maar hij is in 't laatst van '45 op vrije voeten gesteld.

Maar laten we terugkeren naar Vucht d.d. juli 1943. Op één der laatste dagen van mijn verblijf aldaar, passeerde een häftling onze kuil. De man werd begeleid door een bewaker en zijn gelaat was verwrongen van pijn. Geen wonder! Zijn broekspijp was aan flarden gescheurd. In zijn kuit gaapte een bloedende wond, het rauwe vlees hing eruit, het bloed stroomde bij zijn kuit neer. Later op de dag vertelden onze makkers, wat er was voorgevallen. Een Duits officier was, vergezeld van een speurhond, het werkterrein op komen fietsen. Die speurhonden waren speciaal getraind in het opsporen en grijpen van vluchtelingen. De officier zette zijn fiets tegen een stapel straatklinkers en wandelde over het terrein. Na verloop van tijd beval hij één der daar te werk gestelden zijn fiets te halen. Had hij dat nu maar op zijn "Hollands" gedaan, maar hij deed het zoals de Duitsers het wensten en haastte zich "tempo, tempo" in draf naar de steenhoop. Vanzelfsprekend zag de hond dit aan voor een ontvluchttingspoging. Het dier schoot toe en beet de pseudo-vluchteling in zijn been. Toen de Duitser het dier terugriep, was 't al te laat. 't Was dus geen opzet, maar een verzuim van die officier, die er niet aan dacht, hoe zijn hond zou reageren, hoewel hij dit had kunnen weten. Dit was de meest menslievende verklaring. Er waren er ook onder ons, die de man er niet te goed voor achtten de gevangene als proefkonijn te hebben gebruikt, om de training van zijn hond te testen. Met het slachtoffer werd niet de minste moderatie getroond. Hij moest maar zien, lopende bij het lazareth te komen, waar hij werd verbonden. Dat

zulke akkefietjes bij ons grote verontwaardiging wekten, lag voor de hand, maar we hadden wel geleerd ons te beheersen en onze toorn niet publiekelijk te laten blijken.

De laatste Zondag in Vucht, toen de “gemasseerde trammijnheer” op zijn paaltje zat te zonnen, hebben we nog geprobeerd een soortement godsdienstoefening te houden. Eén onzer had met een voedselpakketje wat losse bijbelblaadjes in ’t kamp gesmokkeld gekregen. Het waren gedeelten uit de brief aan de Corinthiërs. Met zijn zessen zijn we toen op die warme Zondagmiddag onder de tot op de grond afhappende takken van een grote spar gaan liggen. Tussen de barakken had men hier en daar een boom laten staan. ‘t Kon er mooi op door, dat we beschutting zochten tegen de felle zon. Wij lagen straalsgewijze met de hoofden bij de stam en daar las de eigenaar van die bijbelblaadjes ons met zachte stem voor uit de Heilige Schrift. ‘k Weet helaas niet meer welk deel van de brief het was. ‘k Weet wel dat het gelezene, hoewel niet eens zeer toepasselijk op onze toestand, zeer werd gewaardeerd. Daar het Woord Gods “zeer schaars was in die dagen” en op die plaats, werd woord voor woord ingedronken en besproken. Deze meest buitenissigste preek, die ik ooit heb meegemaakt, was ons tot grote troost. Van geen der aanwezigen wist ik, tot welke kerk hij behoorde. Dat was niet belangrijk en niemand vroeg er naar. Maar wij beleefden de gemeenschap der heiligen.

In deze dagen bleek ook de grote waarde van het feit, dat men heel wat bijbelgedeelten, psalmen en catechismusafdelingen uit het hoofd kende. Wat kon b.v. Zondag 1, de Zondag van de enige troost in leven en sterven, ’s avonds op je krib in gedachten opgezegd, rijke troost bieden en meehelpen om je rustig te slapen te leggen.

De op deze Zondag volgende Maandag bracht, na de reeds beschreven controlekeuring, voor ons de overplaatsing naar Utrecht. Van de Friese groep werd alleen Dirk Lourens in vrijheid gesteld, de Knijpster boeren volgden een paar weken later. Lourens is toen direct naar Marrum gereisd, bracht de groeten over en heeft daar abusievelijk meegedeeld, dat ik thuis kwam. Daarvan was toen echter nog niets bekend. We werden naar Utrecht gevoerd (de eerder genoemde Westlander tuinder was de enige bekende in deze groep) en daar opgesloten in een oude gevangenis in de Molensteeg. Dit oude gebouw was overvol. In mijn cel, bestemd voor één persoon, zaten reeds twee gevangenen. De ene was een Rotterdamse communist, een onverschillig heerschap, waarvan ik de naam ben vergeten. De ander heette Johan van Meurs. Hij was een neef van de schrijver van die naam en een beschaafd persoon, echt een heer. Hij was iets hardhorend en daarbij zeer nerveus en raakte in spannende momenten helemaal de kluts kwijt en dat scheen op zijn gehoorzenuwen te werken, want zijn doofheid was dan tijdelijk veel erger. De heer Van Meurs vertelde me eigenaar te zijn van een pension “Het Puntdak” te Garderen op de Veluwe. ‘k Heb de naam van dit pension later meer dan eens in de krant

gelezen. Zijn misdaad bestond in het luisteren naar de uitzendingen van radio Oranje uit Engeland. Hij had de onvoorzichtigheid begaan, daarvan te vertellen aan zijn pensioengasten. Eén van die had dit aan de Duitsers verraden, die hem daarop arresteerden. Mijnheer Van Meurs was niet ongodsdienstig. We konden best met mekaar opschieten en voerden lange gesprekken. De communist was het natuurlijk zelden of nooit met ons eens en dus geregeld in de contramine. Er kwamen in die dagen geregeld geallieerde vliegtuigen over (Duitsland was de hegemonie in de lucht al lang kwijt) en meermalen, soms 3 à 4 maal per dag, was er luchtalarm. Als de sirenes loeiden, moesten we, zo luidden de voorschriften, onze stromatrasen tegen de buitenmuur plaatsen en daar tegen gaan zitten. Maar onze Rotterdammer vertikte dat geregeld en bleef doodkalm op zijn brits liggen. Dat kon mijnheer Van Meurs niet hebben. Hij werd dan doodsbenuwd en smeekte de onwillige toch ook te doen als wij. “Als ze ons controleren, krijgen wij ook straf, om jouw doen”, zo zei hij. Maar onze celgenoot trok zich er niks van aan. Van Meurs werd dan steeds meer zenuwachtig en ’t lukte me niet hem wat te kalmeren. Eerst als ’t gevaar geweken was, kwam hij weer in zijn gewone doen.

Eéns per dag werden wij “gelucht”. Bij die gelegenheid moesten we elk om de beurt de privaatemmer meenemen en op de binnenplaats zetten. Die emmers werden dan geleegd en na het luchten moest dezelfde persoon de emmer weer mee naar binnen nemen. In de regel stond bij dat luchten de kommandant van de gevangenis, een Oostenrijker, toe te zien, hoe we in ganzenpas dat binnenplein rondmarcheerden. Als we hem passeerden moesten we met het hoofd een kwartslag draaien en hem vlak in zijn gezicht zien, als op een militaire parade. Eens was Van Meurs aan de beurt voor dat privaatemmer-karwei. Hij liep bij het teruggaan vóór mij en vergat de kommandant aan te kijken. Onmiddellijk klonk een snauw: “Kommen Sie hier!”. In zijn nervositeit hoor V.M. dit niet. Toen brak een donderbui van scheldwoorden los en wij maakten onze makker duidelijk, dat hij zich naar “de baas” moest begeven. Wij marcheerden natuurlijk door en hoorden achter onze rug de scheldkannonade, die over het hoofd van onze arme vriend werd uitgestort. Toen hij enkele minuten na ons binnenkwam, was hij compleet overstuur. Het schreien stond hem nader dan het lachen en onze woorden hadden geen invloed, want op zo’n moment was hij stokdoof.

Toen mijn verblijf hier een week geduurd had en ik van een verhoor nog niets gehoord had, kwam op de namiddag een oppasser de cel binnen. “Wie is hier Kingma?” vroeg hij. Ik meldde mij present. “Kom mee”, was ’t bevel. Ik dacht aan een verhoor, maar het bevreesdde mij, dat ik mijn drinkmok en voedselblik en lepel moest meenemen. In de gang vroeg ik mijn begeleider: “Wat gaat er met me gebeuren?” “Kerel, je wordt vrijgelaten!” zei hij. ’k Wist niet wat ik hoorde, maar meteen waren we bij het vertrek, waar de Oostenrijker resideerde. Hij vroeg naam,

geboortedatum, woonplaats, controleerde één en ander en liet mij het bekende papier tekenen met de verklaring goed te zijn behandeld. Natuurlijk was deze verklaring een wassen neus (misschien een eis van het Internationale Rode Kruis?). Voorzover men onder een goede behandeling verstond het niet plaats hebben van lichamelijke mishandeling, was de verklaring wat mij persoonlijk betreft overeenkomstig de waarheid, maar ik had het vaak anders meegemaakt. En de slechte kost, de eeuwige scheldwoorden, de spanning waarin men de gevangenen liet verkeren door nooit een straftermijn mede te delen, een goede behandeling te noemen, kan alleen opkomen in het brein van iemand, die zichzelf rekende tot de hogere kaste der edel-Germanen.

Onderwijl droeg een ander de mij destijds afgenomen bezittingen aan: beurs met inhouden ('t klopte tot op de cent), horloge, zakmes, kleren enz. Ik moest controleren of alles aanwezig was. Dat was het. Er was zelfs meer, o.a. een compleet onderpak, dat mijn oudste dochter naar Vucht gezonden had, maar me niet was uitgereikt. Nogmaals moest een verklaring getekend worden, dat ik al mijn bezittingen terug ontvangen had. Daarna verruilde ik "tempo-tempo" mijn gevangenispak met eigen kleren, die klaarblijkelijk in een gaskamer waren behandeld: de geur van het gas was nog sterk merkbaar. Toen gaf de kommandant bevel me naar de barbier te brengen. Ik moest n.l. netjes aan de burgermaatschappij afgeleverd worden. Scheren betekende n.l. in de gevangenis, dat men een tondeuse over je kaken haalde, maar nu werd ik serieus geschoren. De barbier feliciteerde me. Toen ik hem vroeg, wanneer een trein naar Friesland vertrok, deelde hij me mede, ook een Fries te zijn. Hoe hij hier als gevangenisbarbier verzeild raakte, vertelde hij er niet bij en ik vroeg het niet.

Om 5 uur vertrok een trein naar Leeuwarden, die ik nog best kon halen. Enkele ogenblikken later stond ik op straat. Ik voelde me als Petrus destijds in de straten van Jeruzalem. Alles was zo onverwacht gegaan, van enig verhoor, zoals verwacht was, geen sprake, zo maar, zonder enige verklaring op straat gezet. Geen wonder dat het "waak ik, of droom ik" bij mij opwelde.

Op een terras vóór een café zag ik mensen zitten, bezig een biertje te drinken. Hetzelfde hadden we menigmaal bij de terugkeer van werkkamp Lage Zwaluwe gezien voor een kroegje in Moerdijk. Wat hadden we vaak afgunstige blikken geworpen naar die vrije burgers. Nu realiseerde ik me als een feestelijk iets, dat ik zo maar, als ik wilde, me bij de café-gasten kon scharen om een glas bier of iets anders te bestellen. De vrijheid om te handelen, zoals men zelf wilde, na maanden van slaafse onderworpenheid, deed onwezenlijk aan. Ik weerstond echter de verleiding en spoedde me naar het station, om vooral de trein naar Friesland niet te missen. 'k Was daar royaal voor vertrektijd, kocht een kaartje, zocht een plaats in de niet druk bezette trein en gleed na enige tijd naar het Heitelân. Ik dacht er helemaal niet aan dat mijn "kale kop" de aandacht zou trekken. Dat was in 't kamp

al gewoonte geworden. Maar bij mijn mede-passagiers viel die gemillimeterde bovenverdieping wel op. En na een wat geheimzinnig onderling gefluister van twee dames, vroeg één van hen, of ik misschien uit een kamp of een gevangenis was ontslagen. Op mijn bevestigend antwoord was hun medelijden zo opgewekt, dat ze me tot Zwolle verwenden met bananen, fruit en allerlei lekkers en dat betekende in die dagen van schaarste het afstaan van iets, dat ze zelf zeer goed konden gebruiken.

Vlot verliep de reis niet. In de omgeving van Nunspeet was er luchtalarm. De treinen werden toen reeds (later in veel grotere mate) beschoten door geallieerde vliegtuigen. Tussen de bomen van de Noord-Veluwe stopte de trein. Het duurde lang voor het gevaar geweken was en men de reis durfde voortzetten. Daar bovendien overal gestopt werd, arriveerden we laat in Leeuwarden. Het was toen reeds lang spertijd (na 8 uur) en donker. 'k Had daarom al besloten van het station over te steken naar het Oranjehotel of naar hotel De Kroon en daar te overnachten. Het liep echter anders. Bij de zeer schaarse verlichting van het verduisterde perron zag ik een meter of tien vóór me een heer in gabardine jas, wiens manier van lopen mij bekend voorkwam. Ik haalde hem in en mijn vermoeden bleek juist. Het was de heer P. Stallinga, landbouwkundig ingenieur, secretaris van de Bond van Coöp. Zuivelfabrieken in Friesland, een zoon van de voorzitter van ons schoolbestuur in Marrum. Hij had een vergadering in Utrecht bijgewoond. We hadden dus samen kunnen reizen, maar elkaar in het Utrechtse station niet gezien. Hij bood mij direct aan bij hem te logeren. Zijn fiets stond bij de kantoren van de Bond in de Van Swietenstraat, dicht bij 't station. Achter hem op de bagagedrager gezeten, peddelden we door de halfduistere straten naar zijn woning aan de Groninger Straatweg. De politie-agenten knepen voor late reizigers een oogje dicht en Duitsers ontmoetten we niet. Het was een feest weer eens in een gezellige huiskamer te zitten, van een bord pap te genieten, je heerlijk te poedelen in de badkamer en op een echt bed te slapen. Met een hart vol dank aan God, die mij bewaard had, sliep ik in.

Toen mijn gastheer mij de volgende morgen wekte, had hij reeds mijn komst telefonisch medegedeeld aan de heer Fopma, directeur van de Coöp. Zuivelfabriek te Marrum, die het direct bij mij thuis zou vertellen. Heel kort hierna echter stond reeds mijn oudste zoon Taco en zijn verloofde bij de familie Stallinga voor de deur. Hoe dat zo vlug kon was me een raadsel, dat echter spoedig werd opgelost.

De S.S.-er (X.) had woord gehouden en mijn mededelingen via zijn vrouw doorgegeven. Zodoende wisten mijn huisgenoten van mijn overplaatsing naar Utrecht. Toen vatten Taco en Jikke het plan op om naar Utrecht te reizen en daar te proberen contact met mij te krijgen. Ze waren juist diezelfde morgen vroeg vertrokken, toen even later de heer Fopma het bericht van mijn invrijheidstelling

bracht. Onmiddellijk belde men toen uit Marrum het station Leeuwarden op. Terzelfder tijd werd dat station ook opgebeld uit Dokkum, door de vader van Jikke, want J. had haar persoonsbewijs vergeten. Zodoende werden vlak na elkaar twee berichten per luidspreker op het Leeuwarder perron rondgeroepen. Eerst “Mejuff. Jikke van Tuinen uit Dokkum moet niet vertrekken, omdat ze haar persoonsbewijs niet bij zich heeft”. En direct daarna: “De heer Taco Kingma moet niet vertrekken, want zijn vader bevindt zich te Leeuwarden, Groninger Straatweg 102”. Zij zaten reeds in de trein! Natuurlijk spoedden beiden zich naar de woning, waar ik verblijf hield. Later in de morgen arriveerden daar ook Aks en Jo, één per fiets, de ander op een tandem, die ze van de kassier van de Boerenleenbank, de heer Schal, hadden geleend. Met behulp van dit vehikel ben ik toen, vergezeld van de kinderen ‘huistoe’ gereisd en arriveerde ik, na drie maanden afwezigheid, weer bij mijn gezin.

Al de bewoners van de “Tipelsteech” stonden voor ons huis op de uitkijk. Die Tipelsteech-mensen hadden trouwens erg met ons wedervaren meegeleefd. Al de vorige week hadden ze een grote taart laten bezorgen als welkom thuis, afgaande op het onjuiste bericht van D. Lourens. ‘k Heb die trouwe vrienden haastig gegroet en spoedde me in huis, want ik brandde van verlangen mijn vrouw weer te zien, van wier toestand ik maar weinig positieve gegevens had gekregen. Ze lag te bed, maar schreide tranen van vreugde over mijn behouden terugkomst. Wij dankten God voor Zijn genadige bewaring. Natuurlijk viel er veel te vertellen: ik van mijn belevenissen, zij van de hare. Dit laatste eist nog nadere verklaring.

Enkele weken voor mijn arrestatie vertoonden zich bij B. rode vlekken op de benen. De dokter schreef een paar weken rust voor. Toen die verschijnselen aanhielden, ried hij een onderzoek aan in het consultatiebureau voor t.b. in Leeuwarden. Uit de aard der zaak schrokken we zeer van dit advies, temeer daar B. zich totaal niet ziek voelde. Met z’n beiden zouden we Woensdag 12 mei daar naar toe, maar de dag tevoren werd ik gearresteerd. Zoals ik na mijn terugkomst hoorde is vrouw Stallinga toen met haar naar Leeuwarden geweest. Naar aanleiding van dat onderzoek werd haar 3 maanden rust voorgeschreven. Als oorzaak gaf de dokter op een ontstoken lymphe-kliertje achter de long, iets dat bij verwaarlozing in t.b. kon overgaan. Die 3 maanden waren bij mijn terugkomst bijna om, maar naderhand is deze termijn enkele maanden verlengd tot, na een jaar rust, de dokter haar weer helemaal gezond verklaarde. Later heeft zich bij haar nooit weer iets van die aard geopenbaard. In verband hiermee waren ook onze kinderen in het consultatiebureau onderzocht, terwijl ik na mijn thuiskomst me ook aan een medisch onderzoek onderwierp. Gelukkig bleken we allemaal gezond.

De eerste dagen thuis waren compleet feestdagen. De vrijheid te kunnen gaan waar men wilde (natuurlijk eerst naar moeder en broer te Wanswerd a/d Streek), te kunnen werken in mijn tuin en op mijn erf (oud-leerlingen Anne Stallinga, J. v.d.

Velde en meer vrienden hadden tijdens mijn afwezigheid alles keurig onderhouden), doodgewone dingen als het eten met mes en vork en zoveel meer kleinigheden, waren belevenissen, die nu als een bijzonder voorrecht werden ervaren.

Mijn lichaamsgewicht bleek van 142 tot 115 te zijn afgenomen. Dat was echter maar een tijdelijke kwestie. De eerste weken had ik een honger als een wolf. Als 12 uur het middagmaal was genuttigd, zat ik vaak om 2 uur reeds weer in de kelder me aan koude aardappels te goed te doen.

De eerste Zondag thuis was natuurlijk een bijzonder vreugdevolle dag. Wordt in normale tijden de Zondagse kerkgang zo gemakkelijk een gewoonte of zelfs een sleur, hoe sprak tijdens mijn gevangenschap Psalm 42: 1 tot het gemoed. En nu was dat opgaan naar Gods huis werkelijkheid geworden. Toen ik me op mijn oude plek in de ouderlingenbank zette, trok mijn kale hoofd wel erg de aandacht van de gemeente, die zulke verschijningen niet gewoon was. Ds. J. van Harmelen preekte uit Handelingen 12, waar gehandeld wordt over de dood van Jacobus en de bevrijding van Petrus. Zijn thema was: “Jacobus opgenomen in de triomferende kerk, Petrus behouden voor de strijdende Kerk”. Die eerste kerkgang was onvergetelijk en het “k Zal in Uw huis Uw Naam verhogen” kwam recht uit het hart. De vreugde en de dankbaarheid over mijn behouden terugkeer beperkten zich niet tot mijn gezin. Vele dorpsgenoten, ouders van leerlingen, vrienden, kwamen gelukwensen. Dat één van de eersten, die mij bij een ontmoeting op straat kwam feliciteren, mijn overbuurman X., was, (een neef van de in dit epistel ook genoemde goede Nederlander Frans van Dijk), deed even bitter aan. Genoemde X., N.S.B.-er of althans één van zijn huisgenoten, werd er algemeen van verdacht, door verklikker te spelen bij de vijand, alles aan het rollen te hebben gebracht. Gelukkig kon ik mijn opkomende wrevel overwinnen door de gedachte dat het in laatste instantie niet mensen zijn, die onze levensgang besturen, maar het de Here is, die onze levensdraden in handen houdt en dat de mensen slechts instrumenten zijn in Zijn hand om Zijn raadsbesluit uit te voeren.

Dat geloof had mij ook in de gevangenis en kamp steeds weer mijn gemoedsrust hergeven. Aangenamer uiteraard waren bezoeken van de ouders, waarvan ik alleen noem W. Cuperus, één van de Friese romanschrijvers, die ons dorp telde en die me bij die gelegenheid zijn laatst verschenen boek ten geschenke gaf. Het was “Oareheit erfskip” en Cuperus had op de eerste pagina geschreven: “Doe de Heare Sion’s lot kearde, wier it of dreamden we” (Ps. 126:1).

Toch was ’t niet alleen rozengeur en maneschijn. Behalve, dat de glans van deze dagen getemperd werd door de ziekte van mijn vrouw, was er een tweede feit, dat een domper zette op de vreugde. Vóór mijn terugkomst n.l. was bij mij thuis een schrijven gekomen van de Rijkscommissaris, Seyss-Inquart, meldende dat de heer lehrer A. Kingma was ontslagen als hoofd van de school te Marrum. Tegelijk werd de

rijkssubsidie aan onze school verleend, verminderd met het bedrag van mijn salaris. Dat betekende voor mijn gezin dus gemis van alle inkomsten. Toen bleek echter op ontroerende wijze de trouw en beginselvastheid van de Marrumer ouders. Nog voor mijn invrijheidstelling had het schoolbestuur een vergadering van alle leden der schoolvereniging bijeengeroepen. Op die vergadering werd spontaan een bedrag van enkele duizenden guldens toegezegd, teneinde het bestuur in staat te stellen mijn salaris door te betalen. Deze geste is later nog een keer herhaald, zodat ik gedurende de rest van de oorlog, dus tot april '45, bijna twee jaar lang, gewoon mijn salaris ontving. De Marrumer ouders toonden daarmee, dat de aloude leuze van de voorstanders van het christelijk onderwijs: "de school van de ouders", door hen in haar volle consequentie werd aanvaard, ook als beleving van dit beginsel nu eens geen rechten, maar offers bracht. Dat deze ervaring de band aan Marrum mijnerzijds ongemeen heeft versterkt, ligt voor de hand.

Terloops zij vermeld, dat na de bevrijding en mijn terugkeer in de school in April 1945, het bestuur op advies van de Inspecteur van het L.O., de heer L. v.d. Zweep, het gederfde salaris in een afzonderlijke subsidie-aanvraag bij het Ministerie van Onderwijs heeft aangevraagd, met het argument, dat aan het hoofd der school die \pm 2 jaar door het bestuur verlof was verleend met behoud van salaris. Het gevraagde is toen prompt uitbetaald. De gevers van destijds (de ouders) wilden het niet terug, maar lieten aan het schoolbestuur de vrije beschikking over dit bedrag (\pm f. 6000). Het bestuurde delgde daarmee de laatste schuld, die nog op de vereniging rustte, en gebruikte het restant naderhand om onze woning te verbouwen. Onze kinderen hadden na de oorlog bijna allen de ouderlijke woning verlaten, het royale huis was toen voor ons overblijvende kleine gezin eigenlijk te groot, terwijl mijn vrouw de hulp van haar oudste dochter (die getrouwd was) miste. Wij boden toen het bestuur aan de helft van de woning af te staan aan een gehuwd onderwijzer, welk aanbod wegens de heersende woningschaarste na de oorlog, graag werd aanvaard. De kosten van deze verbouwing konden ook uit bovengenoemde som worden betaald. Zo was door Gods zegen ook dit kwaad ten goede gekeerd.

In Augustus en September reisde ik naar Oudega en Knijpe. In Oudega bezocht ik de ouders van Gerrit de Boer, Jan Elzinga en Wiepke Martens. Ik kon ze allen geruststellen betreffende de welstand van hun zoon en gelukkig hebben alle drie het leven er afgebracht. De beide eerstgenoemden keerden eerst na de bevrijding terug en hebben in het laatst van de oorlog, toen de vijand zijn nederlaag zag aankomen, in de kampen (Gerrit ook in Duitse kampen) heel wat erger dingen beleefd, dan mij was wedervaren in de hiervoor beschreven maanden van zomer 1943.

Mijn lotgenoten, de boeren uit Knijpe, werden kort na mij vrijgelaten. Toen ik daarvan bericht ontving, heb ik op een goede dag één van hen met wie ik het meeste contact had, Riek Hospes, opgezocht. Deze zond één van zijn knechten bij alle Knijpstser ex-häflingen langs en zo zaten we de namiddag in de opkamer van Hospes' boerderij

allen gezellig bijeen in vrij wat gunstiger omstandigheden, dan in de verlopen zomer het geval was geweest. Terwijl een dankbare boerin royaal trakteerde, werd veel van wat we samen hadden beleefd nog eens opgehaald. De toen gemaakte afspraak, na de bevrijding samen per autobus nog eens in vrijheid het kamp van Vucht te gaan bezoeken, is echter door allerlei omstandigheden nooit verwerkelijkt.

Als scriba van de kerkenraad heb ik in de loop van de volgende winter Ds. Streefkerk van Lobith (de man van de Schreibstube in Vucht die inmiddels ook was vrijgelaten), uitgenodigd om in Marrum te komen preken. Door het vertrek van Ds. Van Harmelen naar Amstelveen, was onze gemeente vacant. Dat hij bij ons logeerde en dat er gedurende dat week-end weer Vucht-herinneringen op tafel kwamen, ligt voor de hand.

Hoewel hiermede mijn oorlogsherinneringen niet zijn uitgeput, meen ik thans achter de episode Vucht een punt te kunnen zetten. Misschien is er later gelegenheid één en ander van de belevenissen van de resterende oorlogsjaren op schrift te stellen.

APPENDIX

Entlassungsschein.

Aktenzeichen der Strafsache: 104 778/43 Gericht. St. A. zu *Utr.*

Der Lehrer Albert Kingma aus Marrum
(Vor und Zuname, Beruf) (Wohort oder letzte gewöhnlicher Aufenthalt)

geboren am 6. 12. 93 zu Wasserveer

war vom 27. Juli 1943 bis 2 AUG. 1943 1943
in Haft.

Er wurde Heute nach Marrum Kreis _____

entlassen—beurlaubt bis _____ 19____

UTRECHT, den 2 AUG. 1943 194____

Der Vorstand des Deutschen Untersuchungs-
und Strafgefangnisses
Auf Anordnung: _____

Bemerkungen siehe umstehend!

Nr. 34.

Albert Kingma (KDA) waard fertocht fan it oansetten ta de Maaie-
staking fan '43 en troch de Dútsers oppakt. Hy belâne û.o. yn it
konsintraasjekamp fan Vught. Hjir loslitten út it Utrechse gefang.

Ontslagbewijs gevangenis Utrecht

Hjoed krigen wy birjocht fan it forstjerren fan

Master Kingma

dy't yn greate trou 22 jier as Haed fan ús skoal-
le it Kristlik ûnderwiis tsjinne hat

It oantinken oan syn bliid wêzen en bliid Kris-
tendom sil lang yn ús doarp libjen bliuwe

De Heare mei syn frou en bern sterkje

It Bistjûr en Persoaniel fan de
Skoalle mei de Bibel

Marrum, 24 jannewaris 1969

Rouwadvertentie schoolbestuur Marrum

N.B.

Het handgeschreven verslag is uitgetypt door kleindochter Boukje Flach-Tuinhof, die ook de 2 foto's heeft toegevoegd als bijlage. Sommige namen zijn i.v.m. privacy niet overgenomen uit het verslag.

Breda, 19 januari 2025